

90
54

СЕРІЯ НАУКОВА — Ч. 1

ЄВГЕН ПИЗЮР

НОВИЙ ФРАГМЕНТ СОВЕТСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

(УКРУПНЕННЯ КОЛГОСПІВ)

НЬЮ-Йорк 1952

SCHOLARSHIP — VOL. 1

EUGENE PYZJUR

A New Phase of the Soviet Agrarian Policy

Published for

THE UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE U. S., Inc.

by

UKRAINIAN-AMERICAN PUBLISHING CO., Inc.

Керівник Видавництва Юрій Тищенко

Printed in USA. "Svoboda", 81-83 Grand St., Jersey City, N. J.

СЕРІЯ НАУКОВА Ч. 1.

ЄВГЕН ПИЗЮР

НОВИЙ ФРАГМЕНТ СОВЕТСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

(УКРУПНЕННЯ КОЛГОСПІВ)

- 1424 -

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ О. ОЛЬЖИЧА
ВУЛ. ГРУШЕВСЬКОГО, 4

НЬЮ-Йорк

1952

УКРАЇНСЬКО - АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО, Інк.

З'ясована наголовком тема нашої розвідки належить деякою мірою до „прогомонілих” у зв'язку з пізнішим гіпотетичним розвитком укрупнення. Та є все ж деякі моменти, що не роблять її розгляду безцільним. Надто вже неясний і часто неточний образ міг собі створити читач нашої преси на підставі її донесень про один із характерних етапів (байдуже чи лише намаганий чи теж і зреалізований) большевицької аграрної політики.

Свій розгляд ми сперли на донесеннях советської преси, советських публікацій, бо це до сьогодні майже єдине джерело інформацій про цю реформу. Тому зайво пояснювати, що висновки можуть мати характер приблизних гіпотез. Це тим більше, що до диспозиції стояла нам за незначними винятками лише центральна советська преса, тоді як саме місцева преса — так би мовити — „щиріша”.

Для більш рельєфного з'ясування укрупнення колгоспів ми спинились коротко над переходами радянського сільського господарства в час війни та над ролею і значенням ланки, розбиваючи таким чином наш огляд на такі розділи: а) війна і радянське село; б) ера ланки; в) укрупнення колгоспів у світлі советських донесень; г) методи й етапи укрупнення; г) причини й можливі наслідки укрупнення колгоспів.

Війна і радянське село.

Перед війною колективна система цілком охопила сільське господарство ССРСР. В березні 1939 р. лише 0.6% посівної площі під зерновими культурами були поза усуспільненим господарством¹ (на Україні лише 0.2%)². В 1940 році 97% селянських родин було в колгоспах³. Оформилась теж внутрішня адміністративно-виробнича організація колгоспного господарства, правну підставу

¹ Сталин: „Вопросы Ленинизма”, 11. вид., стор. 580.

² Страны мира, 1946, ст. 197.

³ Volin: A Survey of Soviet Russian Agriculture, ст. 82.

якої являє Зразковий Статут сільсько-господарської артїлі з дня 17 лютого 1935 року поруч з додатковими законами.

Але в час війни колективна система зазнає дуже поважних руйнацій. Ці руйнації набирають у різних місцевостях СРСР різних форм та досягають різного ступня й міри. Але всі вони в своєму кінцевому висліді дошкульно впливають на колгоспну систему, хоча вона в основному затрималась по обидва боки фронту. Та коли прийшлося б дати точну відповідь, якого розміру були ці руйнації та по якій лінії вони розгорталися, то така відповідь не далася б легко. Це стосується не лише неокупованих територій СРСР, але також і територій окупованих німецькою армією. Життя і процеси підсоветського села в час німецької окупації цілком не досліджені хоч певне вивчення українського села було б можливе і для наших наукових середовищ та мало б чималу практичну вартість.

Ще більш неясний погляд на ситуацію окупованого радянського села в перших тижнях приходу німецької армії. Він хитається поміж двома антитезами. За одною — на селі була просто „аграрна революція” (Б. Ніколаєвський: „Новый журнал” XXIV, ст. 185). За другою — ніякої проти-колгоспної акції, за винятком питомого для періоду безвластя грабунку, не було, та що проти-колгоспні елементи рекрутувалися лише із. т. зв. „особисто потерпілих” („Вперед”, ч. 17-18, „Про досвід другої війни”).

Вважаємо, що в обох випадках саме ставлення проблеми фальшиве, сперте на ремінісценціях жовтневої революції та без узгляднення советської дійсності. Що стосується загонів т. зв. „особисто покривджених” противників колгоспної системи, то тоді не слід забувати, що й на другому полюсі був не менш численний загін „особисто заінтересованих” в колгоспній системі, що складався з колгоспних бюрократів, яким колгоспна система давала в советській дійсності порівняльно вигідне і паразитне життя. Якщо вже прийняти, що постава тих обох груп не має значення, бо суб’єктивна, тоді вже з морального боку постава т. зв. особисто покривджених симпатичніша, бо вони свою життєво-господарську позицію завдячували своїй чесній і важкій праці, готовості до ризику й боротьби за продукт своєї праці. Вже сама роз’єднаність селянської кляси (спадщина минулого) робила її об’єднану і спонтанну поставу в одному чи іншому напрямку проблематичною.

Але цим очевидно поведінка селянства в перших тижнях окупації не вияснюється. Первопричина її полягає мабуть в суті спадщини советської тотальної системи. Тотальні системи ліквідують опозиційний потенційний провідний навіть шар місцевого рангу і

він лише поволі наростає в нових обставинах. Воля має до всякої, хоча б відрухової акції в тоталістичнім періоді значно паралізована. (Автор був перших тижнів німецької окупації на Херсонщині і бачив, як селянство без дозволу нової влади не відважувалось жати переспілого збіжжя, хоча такий дозвіл трактувало дуже своєрідно і компетентність для нього визнавало за кожним, хто був одягнений в якунебудь уніформу). До цього селянство на досвіді минулого втратило довір'я до вартости своїх самочинних акцій і хотіло бачити згоду на них влади, навіть байдуже якої. Рівночасно воно дуже скоро зорієнтувалося, що німецька влада хоча й нова, але тоталістична, себто застерігає за собою компетенцію тотального керування життям населення, а рішення цієї влади про збереження колгоспів прийшло дуже скоро. Тому робити категоричні висновки із способу поведінки населення саме на протязі цих кількох тижнів, та ще тоді, коли тут ніщо як слід не досліджено, — висновки про ставлення населення до колективної системи взагалі, — було б ризиковим.

Зате факт, що німецька окупаційна влада, зберігаючи колгоспи, висоти здач не зменшила, а в численних випадках її навіть піднесла. Із механізації колгоспного господарства небагато залишилося і вона в час війни майже не поповнювалася. Дуже зменшилася на селі кількість робочих рук, мужчини пішли в армію, а пізніше почався примусовий набір населення (в тому й сільського) на роботи до Німеччини. Та, не зважаючи на все те, селянин з немалим трудом обсіяв поля і, здавши під новим примусом „контингенти” харчових продуктів, все ж був незмірно більше ситим, як за советської влади. Треба визнати за безсумнівний факт, що село за німецької окупації тягар здачі хліборобських продуктів переносило незрівняно легше, ніж за советської влади, хоч ці здачі не були менші, а часто й більші. Де шукати джерела такого явища? Воно полягає в тому, що коли советська влада вбачала в колективній системі в першу чергу один із основних елементів советського політично-громадського устрою, то для німців колгоспи були лише засобом, який мав ґарантувати доставку певної кількості сільсько-господарських продуктів державі. Тому німецька влада дивилася крізь пальці на всі такі порушення колгоспної системи, які не загрожували визначених здач. І селянство деколективізацію колгоспів частинно перевело. Воно масово збільшило свої присадибні господарства, збільшило число приватної худоби і так змінило виробничу структуру колгоспу, щоб знайти можливість для застосування приватної ініціативи. У висліді, хоч механізація дуже підупала і дуже зменшилася кількість робочих рук,

треба думати, що загальна продуктивність сільського господарства, порівняно з советським часом, не знизилася.

*
*
*

На неокупованих німецькою армією територіях СРСР колгоспна система зазнала поважного струсу, хоч і меншого, як на окупованих. За інформаціями самих советських джерел, там теж „пройшло серйозне ослаблення технічної бази сільського господарства та зменшення робочої сили”⁴. В „багатьох районах місцеві советські і земельні органи забули значення сівозмін, і це діло закинули. Більш того, місцеві органи часто самі порушували сівозміни неправильними плянуваннями”⁵. За обрахунками економіста Н. Ясного продуктивність сільського господарства на неокупованих територіях СРСР зменшилася, мабуть, в три рази проти продуктивності сільського господарства в Росії в час першої світової війни.⁶

Тим часом потреба в сільських продуктах зросла невимовно, а контролю советського терористичного апарату над селом послабла значно. Таку ситуацію використало селянство для акції, яка своєю натурою була ворожа колгоспній системі. Відбувалось самовільне збільшення колгоспним селянством присадибних наділів та інтенсифікація цього господарства ціною занедбання праці в колгоспі; зросло поголівля приватної худоби, а в приміських колгоспах збільшився нерегляментований продаж молока до міста. Колгоспниця-молочарка стала втіленням новобогацького елементу на селі.

В такий атмосфері на селі почали кружляти чутки, що советська влада зліквідує колгоспи після війни.⁷ Думки про те, чи джерела тих чуток не дошукуватись у самої советської влади, мають для кваліфікації цього явища, як протиколгоспного, другорядне значення.

Всі вищенаведені випадки розхитання колгоспної системи не були спорадичними та саме в цьому й суть їх зловісного значення для цієї системи. Постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 року відзначає, що в час війни закон ЦК ВКП(б) і СНК СРСР з 27 травня 1939 року, який запровадив кримінальну відповідальність за самовільне захоплення громадських кол-

⁴ Земельное право, 1949, ст. 204.

⁵ Там само, ст. 198.

⁶ N. Jasny: The Socialized Agriculture of the USSR, 1949, ст. 68.

⁷ Новий журнал, Нью Йорк, XXIV., ст. 187.

госпних земель, „на ділі виявився забутих багатьма працівниками, і факти захоплювання громадських земель набули масового характеру” (підкреслення автора).

У советському підручнику „Земельное право” (1949, ст. 191) на-трапляємо на такі ближчі пояснення цього явища: „Розхапуван-ня громадських земель колгоспів провадилося на цей раз не лише по лінії незаконного збільшування присадибних ділянок колгосп-ників, але і по лінії незаконного відведення місцевими советськими і земельними органами, а то й шляхом самовільного захоплення колгоспних земель численними організаціями і особами під видом будівництва на цих землях різного роду підсобних господарств і робітничого городництва. Ці незаконності часто довершувались при потуранні з боку правління колгоспів, голів сільських советів і райсоветів, що завдавало величезної шкоди громадському госпо-дарству та заохочувало до захоплювання громадських земель кол-госпів особливо рвацькі елементи”.

В „Социалистическом Сельском Хозяйстве” від вересня 1946 р. (стор. 25) знаходимо інформацію про те, що в самій лише Куй-бишевській області занотовано 11.760 випадків самовільного захоп-лення колгоспних земель селянством.

Ало з переможним закінченням війни советська влада взя-лася енергійно за відновлення передвоєнного status quo на селі. На територіях, що були окуповані німецькою владою, була пере-ведена жорстока чистка всього сільського населення, а на неоку-пованих — основна чистка колгоспної адміністрації. 19 вересня 1946 року Рада Міністрів СССР і ЦК ВКП(б) видали постанову, якою зобов'язали керівників партійних і советських організацій союзних республік, країв і областей повернути до повної сили по-станову ЦК ВКП(б) і СНК СССР від 27 травня 1939 року „Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарюван-ня”. Земельні масиви, закріплені за колгоспами, мали бути переві-рені в кожному колгоспі, та розмір громадських земель і приса-дибних наділів зрівняний із записами в земельних шнурових кни-гах. Самовільно захоплені землі колгоспів мали бути відібрані від колгоспників, організацій і інституцій та повернені колгоспам. Втрачена документація земельних записів мала бути поновлена.⁸

В наслідок цієї акції — колгоспам повернено, — за советсь-кими джерелами — 5.9 мільйонів гектарів громадської землі. (Соц. Земледелие від 27 травня 1949 р.). Тяжко не припустити, що це число применшене. Але і так воно багатовимовне. Коли взяти до

⁸ Земельное право, ст. 191, 192.

уваги, що площа присадибних господарств у цілому СРСР становить 6.4 мільйонів га., то це значить, що колгоспне селянство розміри своїх присадибних господарств було майже подвоїло.

Акція советської влади, проваджена під гаслом „ліквідації порушень статуту сільсько-господарської артілі”, була затяжною в стосунку до ширини зрушень, яких зазнала колгоспна система. Тому через шість літ після закінчення війни у повідомленні про виконання четвертого п'ятирічного плану СРСР з дня 16 квітня 1951 р. підкреслювалося, що „за роки п'ятирічки переведена велика робота по лінії ліквідації порушень статуту сільсько-господарської артілі.”

Могло б здаватися, що радянська влада після стількох протиступів, явище розхапування колг. громадських земель зборола остаточно. Та воно не так, бо вже через кілька місяців після вищеподаного донесення в советській пресі появились чергові вістки про самовільне збільшування розмірів присадибних земель коштом колгоспу. Напр., переведений контроль в чотирьох районах Алтайського краю виявив, що такі збільшення досягли 6000 га. Алтайський край тут напевно не виняток. „Известия” з 22 серпня 1951 р. повідомляють: „Виявлено знову багато випадків захвату громадських земель, розбазарювання громадських будівель, хліборобських машин, робочої і продуктивної худоби”. До цього додалися нові форми зловживання, крадіжжі або псевдокупна колгоспної власності членами місцевих управ, корупція серед адміністративного апарату колгоспів. Так і видно, що тут мова не про переходе, а хронічне, невідклично із колгоспною системою пов'язане явище, яке дається взнаки повсякденно.

Ера ланки

Але ситуація на селі в повоєнний час була інша як в 1939 році. Велика посуха в 1946 р. завдала великих шкод на значних територіях СРСР, головню в Україні, так що доводиться говорити про чергову харчову кризу небуденних розмірів. Дисципліна праці в колгоспах була захитана воєнними переходами. Поворот здемобілізованого вояцтва на село лиш посилював цей неприємний для советської влади стан. Тому советська влада, оголошуючи нещадну боротьбу всім порушенням колгоспної системи, що сталися в час війни, була одночасно змушена повести свою політику на селі так, щоб на базі колгоспної системи максимально зацікавити самого колгоспника в досягненні найвищої продукції і тим піднести продуктивність сільського господарства.

Найповажнішим засобом для цього стала інституція „ланки”, а керівником такої аграрної політики став член Політбюра Андрєєв, який у вересні 1946 р. був іменований головою створеної в цей час Ради для колгоспних справ при Раді Міністрів СРСР.

Андрєєв ще й до війни виявляв себе неприхильником „гігантманії” у сільському господарстві та пропагатором застосування у колгоспному виробництві методу ланки. Свої погляди на цю справу Андрєєв ще на XVIII з'їзді ВКП(б) в лютому 1939 р. з'ясував так: „Що більше праця в колгоспі індивідуалізована в формі ланок чи поодиноких колгоспників, що більше їх труд матеріально заохочений, то більше він продуктивний як у рослинництві так і в тваринництві.”

Такої політики на базі колгоспів советський режим дотримувався подальших років. Постанова советського уряду з січня 1941 р. прямо рекомендувала застосування ланки. За час війни позиції ланки ще більше скріпилися. В повоєнний час сов. влада і далі вимагала застосування ланки, що знайшло свій вислів у важливих для сільського господарства постановах лютогового пленуму ЦК ВКП(б) з 1947 р. В літах 1948—1949 ця політика продовжується. Наприклад, постанова Ради Міністрів СРСР з 19 квітня 1948 р. — „Про заходи для поліпшення організації... в колгоспах” каже, щоб за ланкою закріпити не лише технічні, овочеві культури, але „де це можливо, також і зернові”.⁹

В чому суть різниці між ланкою і колгоспною бригадою? За кілька літ до війни організація праці всередині колгоспу була оформлена. Були дві основні продукційні одиниці: бригада (як самостійна) і ланка їй підпорядкована. Бригада мала 50-100 чоловік, ланка 5-10. За бригадою були закріплені самостійні польові площі, розрахунок з колгоспом відбувався на базі бригади. Ланка була задумана як внутрішня клітина бригади та призначена для технічних, пропашних культур. Але практика життя починає підносити значення та роль ланки. В рамках ланки стає легше достосувати нагороду в трудових залежно від дійсно особистого вкладу праці колгоспника. Ланка своїм особистим складом мала, нерідко вона обмежується до самих членів однієї родини або добрих приятелів. Тому вона творить добре зіграну та легко взаємно себе розуміючу одиницю, на базі якої досягнення компромісу між інтересами поодиноких членів ланки та інтересом ланки, як органу колгоспу, стає незрівняно легше, як на базі бригади. Колгоспні управи починають закріпляти за ланкою самостійні по-

⁹ Земельное право, ст. 203.

льові участки. Розрахунок в трудовнях починає відбуватися теж на базі ланки, залежно від збору, який вона дістає. Це підсилює охоту колгоспника працювати старанніше і видатніше. Ланковий в протилежність до бригадира, працює сам на полі, але він за це незрівняно менш суворий наглядач. Контроля держави над колгоспним селянством стає трудніша.

Починається широка практика пристосування ланки до управи зернових культур, а також довголітніх трав. Цей процес зайшов мабуть далеко, і тому позиції ланки автоматично кріпляються. Маємо дані з Курської області, де 96% засівів усіх зернових культур були закріплені за ланкою („Правда” від 19. II. 1950). Є дані для припущень, що в інших республіках та областях аж такого широкого майже тотального застосування ланки, як у Курській області, не було. В советських публікаціях появилися численні го-лоси, які відзначали кращу управу збіжжя системою ланок.

Але „ера ланки” в советській хліборобській політиці раптом припинилася наприкінці 1950 р. Після кількох місяців цей новий кремлівський курс політики на селі знайшов свій вимовний відгук на сторінках „Правди”. Там, у числі від 19 лютого 1950 р. була надрукована велика стаття без підпису, що в советській практиці означає становище офіційного чинника, під наголовком „Проти викривлень в організації праці колгоспів”. В її першій частині були вилучені аргументи, чому треба стосувати в праці колгоспну виробничу бригаду; в її другій частині — „невідрадні”, з вище з’ясованого пункту, стосунки в Курській області, а в третій — пряма атака проти Андрєєва. Вона починається так: „Розглядаючи питання про значення виробничої бригади, як основної форми організації праці в колгоспі, і шкідницьку практику насаджування самостійних ланок у зерновому господарстві, не можна поминути неправильних настанов у цьому ділі, здійснених т. Андрєєвим А. А.” Далі йшли перерахування виступів А. Андрєєва на користь ланки, і нарешті висновок: „Всі ці заяви т. Андрєєва в дійсності спрямовані проти виробничої бригади в колгоспах і тому їх треба закинути, як неправильні. Треба з усією ясністю заявити, що лише бригада відкриває широкий шлях для підвищення культури хліборобства. Ланка означала би розвал великих уніфікованих колгоспів на малі продукційні клітини, марнування сили і засобів артілі, повернення високої технології і колективних форм праці до індивідуальної праці рук. Це означало б захитання головних основ великого колективного соціалістичного хліборобства.” За усталеною практикою советського політичного життя, тепер повинно було слідувати „покаяння” А. Андрєєва. І воно появилось. В „Прав-

ді" з 28 лютого 1950 р. Андреев доносив: „Я багато передумав протягом днів від моменту опублікування в „Правді" статті „Проти викривлень в організації праці колгоспів" та повинен прямо визнати правильність большевицької критики моїх виступів, що стосуються організації праці і організації ланок на зернових культурах в колгоспах". Таким несподіваним епілогом скінчилася кількатижнева практика радянського режиму протегування ланки. Советський політичний центр спохватився, куди могло привести надмірне застосування ланки. Визначив це Хрущов (який навіть за часів найбільших звеличувань ланки на цю тему мовчав), заявляючи в „Правді" від 25 квітня 1950 р. таке: „Прихильники ланки на зернових культурах тягли колгосп назад, вели до його ослаблення". Цебто ланка, яка за інтенціями радянської влади мала лише піднести продуктивність колгоспу, рівночасно підносила питому вагу окремого колгоспника та тим скріпила відосередні протиколгоспні тенденції радянського села. Ланка була здатна не лише заступити бригаду, але й колгосп. Небезпека для радянської політики на селі з боку ланки була поважна і тому розправа радянської влади з ланкою була неминуха з хвилиною, коли загроза харчової кризи в СРСР віддалилася. Акція проти ланки, відповідно до її ваги, як загрози для колективної системи, була поважною подією в аграрній політиці СРСР і тому їй відводиться спеціальне місце в повідомленні про виконання четвертого п'ятирічного плану. Там говориться, що „в роках п'ятилітки переведена велика робота по лінії закріплення самостійної виробничої бригади, як основної форми організації праці в артілі" („Правда" 16 квітня 1951 р.).

Укрупнення колгоспів у світлі радянських донесень

Але на цьому тлі зміни в сільському господарстві СРСР не припинилися. Вже ранньою весною 1950 р. починається нова акція на селі, порівняно з якою попередні можуть здаватися лише скромною увертюрою. Вона вже загально відома під назвою „укрупнення дрібних колгоспів". Її суть мала б полягати в адміністративному об'єднанні кількох колгоспів в один та в проєкті створення на території об'єданого колгоспу одного населеного пункту, що знову тягло б за собою ліквідацію старих дотеперішніх селянських осель.

Ще і до сьогодні єдиним джерелом інформації про цю нову акцію радянської влади на селі являються інформації радянської преси і радянських публікацій. Закордонним кореспондентам в Москві цензура заборонила писати про це (Н. Й. Таймс від 19. 3. 1951). Диспонуючи лише одним цим джерелом інформації про нову реформу на терені радянського села, зайво пояснювати, чому

з'ясування її перебігу та значення стає незвичайно важке та проблематичне. Тут можна ще раз визнати за слушне гумористичне ствердження англійського публіциста П. Вінтертона, що про явища всередині СРСР існують лише певні ступені їх незнання. — Що ж подала радянська преса про новий похід радянської диктатури проти села?

Мабуть, першою офіційною вісткою про укрупнення колгоспів була стаття Хрущова, надрукована в „Правді” за 25 квітня 1950 р. Стаття на цілу сторінку під наголовком: „Про деякі питання дальшого організаційно-господарського зміцнення колгоспів.” Уже в першому виступі нова акція зарисовується в цілому своєму вимірі. Хрущов доносить: „Розв'язка полягає в тому, щоб, укрупнюючи колгоспи, будувати гарні впорядковані села, до яких переселяться колгоспники із малих, погано збудованих осель.” Вже 21 травня „Правда” приносить вістку про закладини агроміста в Узбекистані (колгосп ім. Кагановича, Янчи-Юльського району). 20-22 червня 1950 р. відбувається в Москві конференція голів укрупнених колгоспів Московської області. В ній бере участь Хрущов, що спеціально відмічається („тепло зустрінутий учасником”) та, як запрошені гості, передовики сільського господарства України. Вже на цій конференції подають висліди про укрупнення колгоспів у Московській області, де на 20 червня число їх мало знизитись з 6069 до 1668. Підкреслюється, що укрупнення колгоспів почалось і провадиться далі з ініціативи самих колгоспників.

Тепер потік вісток про укрупнення колгоспів наростає. В „Ізвестіях” від 26 червня 1950 р. находимо довгу статтю про укрупнений колгосп в Алтайському краї (колгосп ім. Молотова), а в „Правді” з 9 серпня подібну статтю про укрупнений колгосп ім. Будьонного в Одеській області. І знову „Ізвестія” від 26 серпня приносять довгу нотатку про перше агромісто на Уралі (колгосп „Дорога до комунізму”, Тугулинський район, Свердловська область). На початку вересня відбувається, тим разом у Тбілісі, подібна до недавньої московської, конференція голів обкомів, райкомів та „робітників сільських органів”, присвячена питанням укрупнення колгоспів. На ній повідомляється, що на день 20 серпня 1950 р. в Грузії є вже 777 укрупнених колгоспів. В цей час появляється також серія статей у радянській пресі, в яких підкреслюється великі завдання місцевих партійних організацій у зв'язку з акцією укрупнення колгоспів. Наприкінці 1950 р. починає появлятися більше цифрових даних про розміри, яких набрало укрупнення колгоспів. В „Правді” від 14 листопада 1950 р. Патоличев, секретар ЦК КП(б) Білорусі подає висліди, що стосуються Бі-

лорусі. Там число колгоспів зменшилося з 9771 до 3279, а їх пересічна площа зросла з 398 гектарів на 1090 гект.

В днях 20-22 грудня відбувається в Москві Пленум Обласного Московського Комітету ВКП(б), присвячений питанню укрупнення колгоспів. Із звіту на цьому пленумі довідуємося, мабуть уперше, що акція укрупнення колгоспів почалася на підставі формально-правної директиви із центру, цебто на підставі постанови ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР, хоч, як дотепер, так і опісля про це в пресі ніде не згадувалося і не згадується, а, навпаки, підкреслювалося, що укрупнення колгоспів відбувається за виключною ініціативою та за ентузіастичними заходами самого колгоспного селянства. „Ідея укрупнення колгоспів, — повідомляють „Ізвестія” (14 жовтня 1950 р.) — за короткий реченець опанувала широкі маси та стала для них боєвою програмою їх дії.” А Хрущов тут секундує: „Питання укрупнення колгоспів так дозріло в умах колгоспників, що не треба було великих зусиль, щоб провести об'єднання дрібних артіль” („Ізвестія” на 14 жовтня 1950).

В „Правді” від 14 грудня 1950 р. появляються інформації про укрупнення колгоспів на Україні. Находяться вони в статті Л. Г. Мельнікова під наголовком „Організаційно-господарське скріплення об'єднаних колгоспів”. Крім цього, інформації про УРСР подибуємо у звіті про конференцію секретарів колгоспних партійних організацій України („Правда” з 30 грудня 1950). Із них довідуємося, що число колгоспів у східних районах УРСР (себто в границях 1939 р.) обнизилось з 26.401 до 14.433, цебто воно зменшилося на 45.3%. Пересічна господарська площа колгоспу до укрупнення становила 922 гектари, а тепер вона становить 1628 гектарів. Рівночасно Мельніков звітує, що 2/3 колгоспів мають тепер клітини партійних організацій (докладно на 14.333 колгоспів мають партклітини 11.529), що на голови колгоспів вибрано 3342 „спеціалістів”, що коли на 1 січня 1950 р. серед голів колгоспів було 65% членів і кандидатів компартії, то тепер їх уже 83%.

Питанню укрупнення колгоспів присвячує преса і надалі пильну увагу. Про це свідчать дві чергові передові статті в „Ізвестіях” під наголовками: „Нове будівництво на селі” (з 5 січня 1951 р.) та „За нові успіхи в розвитку соціалістичного сільського господарства”. Там підкреслюється, „що в минулому році почалась акція об'єднання дрібних колгоспів у великі”; що це відкрило нові горизонти для дальшого швидкого розквіту колгоспної економіки і культури; „що вже в першому році укрупнені колгоспи досягли значних успіхів”, що „у зв'язку з укрупненням колгоспів, виникає потреба споруджувати єдині господарсько-культурні центри, шля-

хом зіселення порозкиданих населених пунктів"; що „в багатьох районах країни укрупнені колгоспи переводять велику роботу по лінії будівництва"; що „місцеві ради депутатів на спілку з колгоспниками розробляють плани нових сіл, чергування зіселення дрібних населених пунктів, призбирують будівельні матеріали.

Але найбільше світла на суть укрупнення колгоспів кидає чергова конференція МК ВКП(б), що відбувається 15-18 січня 1951 р. в Москві, присвячена виключно питанням колгоспного будівництва („Ізвестія" від 16, 17, 19 січня 1951 р.) В конференції беруть участь секретарі райкомів ВКП(б), голови райвиконкомів, керівники відділів сільсько-господарського будівництва, голови колгоспів, бригадири будівельних бригад, наукові працівники, архітекти та голови інших будівельних організацій. На цій конференції виголошується 20 рефератів про питання будівництва в колгоспах, які виринули у зв'язку з укрупненням. Конференція відзначає, що „спорудження нових упорядкованих колгоспних сіл — це одна з важливих передумов дальшого посилення темпів розвитку загального господарства колгоспів." Відмічається, що конференція з великою увагою прослухала доповідь, виголошену заступником голови Правління сільсько-господарського будівництва Української РСР В. С. Мошчільм на тему проєктування та будівництва колгоспних „міст" і „упорядкованих сіл в УРСР" та, що з окремою доповіддю виступив секретар ЦК і МК ВКП(б) Н. С. Хрущов. Звіт із реферату Мошчіль був зараз поміщений в „Ізвестіях" (17 січня 1951.), а реферат Хрущова появився, як стаття, щойно через півтора місяців у „Правді" від 4 березня 1951. На другий день „Правда" помістила спростовання, що через недогляд пропущено заввагу, що поміщена минулого дня стаття Хрущова має дискусійний характер.

Те, що виступ Хрущова надрукований у вигляді статті з півторамісячним запізненням, те, що її подано лише як дискусійну, і врешті те, що пропущено примітки про її дискусійний характер — „недогляд" в совєтських умовах далеко не випадковий...

Спинимось тут докладніше над рефератом Мошчіль, та подамо з нього витяги, бо він передусім цікавий матеріалом, що стосується України. Після стандартного „заспіву", які блага несе укрупнення колгоспів, Мошчіль стверджує, що у зв'язку з цією акцією „виринула неминучість будувати нові села, продукційні центри, тваринницькі ферми" та що „такі більші колгоспні села колгоспники називають „агромастами".

Далі Мошчіль спинається на конкретних випадках будування таких агроміст на Україні. Він подає: „В 1949 р. в день семидесяти-

ліття Сталіна, на Україні були закладені такі перші агроміста в колгоспі ім. Сталіна, Генічеського району, Херсонської області та в колгоспі ім. Сталіна Черкаського району на Київщині. Генічеський орденоносний колгосп ім. Сталіна один з найбільших у республіці, має 12,5 тисяч гектарів землі, велике стадо рогатої худоби, сади, виноградники, дві електростанції. Руїни під час війни були опісля скоро зборені, але дальшому розвитку колгоспу стало на перешкоді розпорошення населення на великій території. Колгоспники жили в 15 окремих пунктах. Вони рішили зселити свої села в одне крупне упорядковане місто."

Моціль продовжує: „Перед архітектами й інженерами виринуло завдання випрацювати схему нового типу населеного пункту, який характером свого упорядкування, культурними, житлово-побутовими умовами не поступався б звичайному місту, але рівночасно відповідав би всім потребам сільсько-господарської продукції. В агромісті повинні бути водопроводи, радіо, вулиці з гарними тротуарами, сади, сквери, клуб, школа, магазини. В житлових домах передбачується ванни, кімнати, веранди."

Далі читаємо такі міркування Моціля: „Відомо, що витрати на будівництво тим більші, чим більша площа поселеного пункту, чим рідша його забудова. Після спільної наради з колгоспниками був прийнятий проєкт поселеного пункту з мінімальною довжиною вулиць та з найменшим розпорошенням забудови. Щоб зменшити площу, рішено при житловім домі колгоспника залишити лише 0.15 гект. землі, замість 0.46 гектарів, а решту частини присадибного наділу вивести поза смугу поселеного пункту та об'єднати його в один масив. Для більшої компактності будови, як основний тип прийняти двокватирний житловий дім. Це дозволяє скоротити площу садиби, зменшити площу дому та обнизити витрати на його будову. Для скорочення довжини вулиць прийнято чотиристоронню рабудову кварталів, а на центральній вулиці будувати двохповерхові дома. Передбачається будова всіх кінцевих громадських культурно-побутових і торговельних будинків. Передбачається будова п'яти постійних польових станиць, де у гарно устаткованих кімнатах будуть жити колгоспники в гарячу пору польових робіт. Всього намічено в колгоспі спорудити житлові дома для 1040 родин, 100 адміністраційних та культурно-побутових будинків, більше двох сот тваринницьких та продукційних будівель, електростанцію, підприємства будівельних матеріалів."

Врешті Моціль повідомляє таке: „Вже в минулому році в колгоспі розпочалася будова нового міста. В Черкаській районі Київської області шість артіль об'єдналося в один сильний колгосп

ім. Сталіна, який має 15 тис. гектарів. Колгоспники, які тепер живуть в чотирьох селах: Леськи, Худяки, Тальдики, Ломовате, — також приступили до будови свого колгоспного міста. Для будови міста колгосп створив сильну продукційну базу будівельного матеріалу, цегельню, лісопильний цех, кузню і інш. В колгоспі працює постійна будівельна бригада з 300 чоловіка. З весною почнеться робота над будовою житлових домів та громадських і культурних будинків. Колгоспники десяти артіль Охтирського району, сумської області об'єдналися в сильний колгосп ім. Хрущова і також рішили будувати колгоспний міст. Зараз ведеться праця над проєктами. У всіх областях України колгоспники беруться за перебудову старих сіл та споруду нових. Численні колгоспи вирішили на протязі найближчих десятих літ цілковито перебудувати свої райони. Проєктні організації виготовляють проєкти районних акцій. В Черкаському, Димерському і Борисопільському районах на Київщині, в Яготинському районі Полтавської області, в Мелітопільському районі Запорізької області провадиться будова сіл на основі таких районних планів”.

Мошіль кінчає так: „Архітекти, інженери, техніки й усі сільські будівничі України готуються для великого будівництва в колгоспах, яке розпочнеться весною цього року. Недалеко вже той день, коли численні українські села стануть квітучими, упорядкованими соціалістичними містами”.

Тепер, за чергою, про доповідь Хрущова. Хрущов узагальнює проєкти Мошіля. Не слід при тому спускати з ока, що Хрущов секретар МК і ЦК ВКП(б) та член політбюро.

На вступі Хрущов клопочеться, що будівництво в малих колгоспах надзвичайно трудне, що воно тяжить на самому колгоспникові. Терплять на цьому сумлінні колгоспники, які весь свій час присвячують праці в колгоспі. В більших колгоспах буде змога організувати будівельні бригади. На думку Хрущова, будівництво в колгоспах „має надзвичайну політичну і господарську вагу” і тому треба притягнути для його належного здійснення кадри найкращих архітектів.

Розглянувши проблему вибору місця для нового поселення, Хрущов переходить до питання житлового дому. Він робить тут такі висновки: „В колгоспах живе тепер багато інтелігенції: учителів, агрономів, лікарів, людей з високими кваліфікаціями, механіків МТС, трактористів, бригадирів. На селі живе багато молоді, що має семи- й десятилітню освіту. Виріс матеріальний і культурний рівень колгоспника. Тепер у нього вже інші потреби; він хоче гарно влаштувати свій побут і одна кімната вже його не задоволь-

няє. Треба подумати над тим, щоб у колгоспника було 2-3-4 кімнати”.

Хрущов продовжує: „Деякі архітекти вважають за найбільш правильну розв'язку новосілля з однокватирними, індивідуальними житловими домами. Вони покладаються на те, що така, мовляв, психологія колгоспника. Але неправильно вважати, що коли вже раз на селі живуть в одиничних домах, то вони не можуть цієї звички позбутися”.

Хрущов ілюструє це так: „Приміром, на Україні були архітекти, які заявляли, що житлові дома з мансардами не годяться для колгоспників. Але вони помилились. Бо коли дома з мансардами були збудовані і виглядали вдалим та гарним, то колгоспники прегарно це оцінили та ніяк не годилися промінати їх на будь-який інший однокватирний дім. В новім колгоспнім новосіллі можуть бути поверхові одно- і дво-кватирні дома, одноповерхові з мансардами, але і двоповерхові з двома і чотирма кватирями. А все ж — підкреслює Хрущов, — будувати дома з двома чи чотирма кватирями треба тільки за згодою колгоспників”.

Далі Хрущов спиняється на питанні присадибних наділів. Він заявляє: „Що більша площа забудови новосілля, то коштовнішим буде його будівництво та витрати на комфорт. Це зрозуміли передові колгоспники. Численні з них висловлюють думку, що при будівнанні нових осель, а також при перебудові старих сіл не слід нарізувати при житловім домі більшого присадибного наділу, бо в іншому випадкові село буде займати велику площу, збільшиться довжина вулиць, електропроводів, водогону і витрати на будову зростуть у кілька разів. Тому є проєкт обмежити в новосіллі присадибний наділ до 10-15 сотих гектара. Решту присадибного наділу вивести поза межі новосілля, але не в польовій сівозміні, а в спеціально виділеному масиві присадибних земель колгоспників, що буде прилягати безпосередньо до новосілля. На присадибних землях, що будуть поза новосіллям, можна буде за згодою колгоспників механізувати деякі польові роботи, наприклад, оранку, культувацію, боронування! Все це, — за словами Хрущова, — полегшить працю колгоспника, підвищить урожай”.

Хрущов говорить далі про будову цегелень, майстерень, вишкіл майстрів, організацію будівельних бригад, зрештою переходить до питання назви такої оселі. Тут його пропозиція така: „На Україні, приміром, нові великі села, що їх тепер будують називають „агромістами”. „Мені здається, що таку назву не можна вважати за вдалу”. Тому „більше підходила б назва „колгоспне новосілля (поселок)”.

Ми спинилися довше над виступами Моцілья і Хрущова, бо вони дають багато матеріалу для висвітлення техніки та методи, за якою переведення цієї реформи на селі було заплановане, і дозволять ще найкраще викрити дійсні цілі, що їх намітила досягти на селі укрупненням колгоспів — советська влада.

Одночасно з надрукуванням статті Хрущова в „Правді” по-являється того самого дня стаття міністра сільського господарства СРСР І. Бенедіктова в органі цього міністерства „Социалистическое земледелие” до питання укрупнення колгоспів. Бенедіктов доносить, що „поважна робота була переведена в 1950 р. над об'єднанням малих колгоспів”. Внаслідку по цілому СРСР кількість колгоспів зменшилась з 252.000 до 123.000, що дві третини колгоспів об'єдналися у великі і кількість таких об'єднаних колгоспів становить 60 тисяч. В зв'язку з цим Бенедіктов заявляє, що найважливіше завдання укрупнених колгоспів на найближчий час — це правильне налагодження їх внутрішньої господарської організації на новій базі.

*
*

В першій половині березня ц. р. відбулася в Москві сесія Верховної Ради СРСР, присвячена ухваленню бюджету. Мимоволі виринає питання, як на нарадах цього, за формально-правними кваліфікаціями, парламенту СРСР відбулася така основна реформа як укрупнення колгоспів, що проходила в країні. Хто застосував би до Верховної Ради СРСР нормальні критерії західного парламенту в цьому питанні, мусів би бути здивований. Укрупненню колгоспів — основній реформі в країні, — не було відведене якесь окреме, відосіблене місце в „нарадах” Верховної Ради СРСР. Про неї згадувалося лише мимоходом, короткими зауваженнями в поодиноких виступах. Ці згадки були вбрані в стандартну форму, в схематичні слова, хоча тут не слід забувати, що не інакша була і цілість усіх виступів на сесії Верховної Ради. При цьому одні депутати зупинялися над укрупненням колгоспів, інші, навіть коли присвячували сільському господарству довгі уступи, про укрупнення колгоспів не згадували, навіть тоді, коли давніші повідомлення советської преси говорили, що на терені республік, країв, чи областей, які репрезентували оці депутати, укрупнення колгоспів мало місце.

Приглянемося тепер безпосередньо до цих згадок про укрупнення у виступах депутатів Верховної Ради в черзі, за якою звичайно подаються складові територіяльні одиниці СРСР.

В доповіді про бюджет міністер фінансів СРСР А. Т. Зверев лише лаконічно згадує, що „укрупнення колгоспів створило сприятливі умовини для найбільш повного і висококваліфікованого використання техніки”. Що стосується РСФСР, то згадують про укрупнення лише делегати Омської області. Дел. Кісельов заявляє, що „у зв'язку з укрупненням колгоспів в Омській області, як і в цілій нашій батьківщині, розгортається будівництво нових колгоспів. Найкращим будівельним матеріалом, заявляє Кісельов, є цегла і черепиця і тому колгоспи нашої області масово будують цегельняно-черепичні заводи”. Дослівно це саме — ні на одне слово більше, ні менше — повторює другий делегат від Омської області, Васільов.

Від другої своїм рангом федеративної республіки СРСР, Української РСР, виступають три депутати: Гречуха, Бутенко і Буркацька — і всі згадують про укрупнення колгоспів. Гречуха, спочатку відзначивши, що виборча норма до Верховної Ради СРСР на Україні була виконана на 99.9% (це єдина мабуть норма в СРСР, що її не слід перевиконувати понад 100%...) заявляє до теми укрупнення колгоспів таке: „Новим ступнем до дальшого піднесення соціалістичного сільського господарства являється масовий рух колгоспників за укрупнення дрібних артілей. Об'єднання колгоспів становить новий етап у колгоспному будівництві, важливу передумову підвищення колгоспної продукції, підвищення врожайності та культурного рівня колгоспників. В результаті укрупнення колгоспів — площа землі на один колгосп збільшилася більше як в два рази. Тепер більшість колгоспів на Україні — це крупні господарства”. Цілком подібний до виступу Гречухи виступ другого депутата від УРСР, Бутенка. Буркацька, депутат від Уманської виборчої округи, спиняючися над конкретною ситуацією в її районі, каже: „Згідно з таким пляном на протязі найближчого десятиліття в районі буде збудовано 12 крупних поселенчих пунктів”. Будова такого одного пункту, за словами Буркацької, вже почалась в колгоспі ім. Хрущова.

Що стосується території Західньої України, то і Гречуха і Бутенко заявляють те саме, себто, що „велика робота була виконана в зв'язку з колективізацією селянських господарств. Селяни західніх областей, переконавшися в надзвичайній перевазі сталінської колгоспної системи, вирішили стати на шлях об'єднання в колгоспи і вже весною 1950 р. там в основному була завершена суцільна колективізація селянських господарств.”

В подібній стандартній, але коротшій обсягом формі, згадують про укрупнення колгоспів депутати від таких союзних рес-

публік: Білоруської ССР, Азербайджанської ССР, Туркменської ССР, Узбекиської ССР, Таджикиської ССР. Не відзначають у своїх виступах укрупнення колгоспів депутати таких союзних республік: Грузинської ССР, Вірменської ССР, Казахської ССР та Киргизької ССР.

Що стосується автономних республік, то про укрупнення згадують депутати таких республік: Марійської АССР, Дагестанської АССР та Удмуртської АССР.

Коли ж мова про території інкорпоровані до СРСР в роках 1939-45, то тут у виступах делегатів згадується про завершення суцільної колективізації сільських господарств на цих теренах. Про це заявляють депутати молдавської ССР, західних теренів УРСР та БССР. Депутат від Литовської ССР заявляє, що колективізація в його країні досягла 90%. Про подібне завершення колективізації заявляють теж депутати від Естонської ССР та Карело-Фінської ССР. Єдиний виняток становить лише Латвійська ССР, обидва делегати від якої заявляють, що в їх країні переведена уже не тільки колективізація, але також і укрупнення. Про це знаходимо додаткову згадку в „Ізвестіях” ще з 24 жовтня 1950 р., в яких оповіщено, що з Риги виїхали до кількох районів бригади архітектів для опрацювання плянів нових сел у зв'язку з укрупненням колгоспів.

*

*

Вищеподаний матеріал із совєтської преси про укрупнення колгоспів не переступає часово першої половини березня 1951 р. Після цього наступає виразний і крутий зворот в донесеннях совєтської преси, що стосуються укрупнення колгоспів. Від цього моменту в совєтській центральній пресі не з'являється буквально ні одна стаття, яка була б безпосередньо і виключно присвячена згадуваній реформі на селі, немає вісток про будь-які конференції, присвячені розглядові цього питання, як це бувало раніше.

Але проблема укрупнення колгоспів не зникає повністю зі стрінок совєтської преси. Згадується про це рідко і посередньо в статтях, кореспонденціях, вістках чи листах, що стосуються інших проблем сільського господарства. При цьому ці згадки рідко перевищують кілька рядків. Мабуть найбільш характерне те, що за дуже нечисленними винятками, відтепер говориться про укрупнення як про етап минулого, як про вже завершене діло. Не надібуємо ніяких повідомлень, які говорили б про переселення селян-колгоспників у „агромаста” та про присадибні господарства. Вряди-годи є ще вістки про посилену будову цегелень колгоспами.

Для безпосередньої інформації подамо тут кілька таких вісток в хронологічному порядку.

В „Ізвестіях” від 27 березня 1951 р. поміщена кореспонденція з Грузії, яка говорить, що там будівництво набрало широких розмірів, що влаштовуються спеціальні курси для вишколу будівельних фахівців, що будують цегельні; і після цих загальних тверджень, конкретне повідомлення, що „будівельна бригада укрупненого колгоспу села Могана Сичнахського району закінчила будову дому для приміщення управи колгоспу”.

В іншому числі „Ізвестій” (30. березня 1951 р.) в рубриці „На економічні теми” — вміщена довга стаття під наголовком „Резерви багатогалузевого колгоспу”. Там, на прикладі колгоспу ім. Сталіна, Веселовського району (об’єднані чотири малі колгоспи площею 13.000 гектарів) Ростовської області, згадується про укрупнення, як про процес минулого. Далі йдуть такі висновки: „В крупній колгоспній продукції техніка зменшує витрати праці на засіви у вісімнадцять разів, на зборі врожаю в сорок чотири рази”. (!)

У „Социалистическом Земледелии” від 11 квітня 1951 р. знаходимо статтю під наголовком „Сільські партійні організації Криму в боротьбі за високий урожай”. Там згадується, що ці парторганізації „виконали велику роботу в зв’язку з укрупненням колгоспів, в ході якої вони організаційно скріпились, вирости та поліпшили свою роботу на місцях”. В тому самому числі цього ж часопису вміщена інформація, що в Ленінградській філії Всесоюзних Заочних Курсів Міністерства Сільського Господарства СРСР почалися читання курсів для підвищення кваліфікації бухгалтерів, що стало потрібне в зв’язку з укрупненням колгоспів. Там же таки в кореспонденції з Грузії відзначається, що Чичхатські часоводи зобов’язалися зібрати 957 тон зеленого чаю, в час коли до укрупнення об’єднані тепер в один колгосп села збирали лише 600-620 тон врожаю.

„Учительська газета” з 11 квітня 1951 р. приносить нотатку під наголовком „Вивчаємо історію свого колгоспу”. Стосується це Павлишського колгоспу Онуферецького району Кіровградської області. Там серед десятка намічених у зв’язку із задуманим збірником тем, надibuємо одну під наголовком „Укрупнення нашого колгоспу”.

Деякий виняток у вищезгаданому способі вісток про укрупнення являє стаття в „Ізвестіях” від 12 квітня 1951 р. Вона має назву: „Місцеві ради і укрупнення колгоспів”. Як бачимо вже з самого наголовку, темою статті є проблеми, які виринули у зв’язку з

укрупненням. В цій же газеті два дні пізніше (14 квітня 1951 р.) надibuємо нотатку про „Перспективний плян укрупненого колгоспу недалеко Уфи”.

Але в „Правді” за 20 квітня 1951 р. в передовій статті під гаслом „До нових перемог у соціалістичному господарстві” лише лаконічно підкреслюється, що для забезпечення зросту врожаю — „укрупнення колгоспів створило найбільш пригожі умови”. Подібно згадується про укрупнення в черговій передовиці „Правди” від 7 червня 1951 р. В статті під наголовком: „Всебічно закріплювати і розвивати економіку колгоспів” — ставиться наголос на те, що укрупнення колгоспів збільшує відповідальність місцевих партійних клітин, що вимагає від партійців більш конкретного і кваліфікованого керівництва колгоспами.

В такій формі вістки про укрупнення колгоспів хоч і не появляються масово в советській пресі, але також і не припиняються. Наприклад, згадується, що укрупнення викликало потребу реорганізації бригад на більші („Социалистическое земледелие” від 28 червня і 12 серпня 1951 р.), або — що надії покладені на укрупнення себе виправдали („Ізвестія” від 29 липня 1951 р.), або — що умовини для праці спеціалістів покращали („Ізвестія”, від 27 липня 51 р), або — що умови для розвитку тваринництва поліпилися („Ізвестія”, 6 липня та 15 серпня 1951 р.), або — що надзвичайно зросли можливості для колгоспного будівництва („Ізвестія” від 17, 18, 30 серпня 1951 р.). Відзначається, що будова млина в укрупненому колгоспі „не така то вже важка справа” („Ізвестія”, 30 серпня 1951 р.), або — що в укрупнених колгоспах Ставропільщини збудували 53 цегельні („Ізвестія” від 18 червня ц. р.), або — що будівництво в укрупнених колгоспах Вороніжчини набрало великого розмаху та висунуло до розв’язання ряд технічно-економічних питань („Ізвестія”, 17 серпня 1951 р.).

Врешті ці вістки стосуються і надалі різних територій Советського Союзу. Згадується про укрупнені колгоспи Кубанської області, Ставропільщини („Ізвестія”, 29, 31 липня 1951 р.) чи пензенської області („Соц. Земл.” 5 серпня 1951 р.), але також про укрупнені колгоспи далекої Бурят-Монголії („Ізвестія”, 6 липня 1951 р.). Навіть знаходимо вістку, що у Куликівськiм районі Львівської області в укрупненому колгоспі ім. Жданова установлено більше як 600 радіоточок („Ізвестія”, 27 липня 1951 р.). З цього можна зробити висновок, що і на терені Західньої України мали місце бодай спорадичні випадки укрупнення колгоспів. Хоча щодо теренів, включених до СССР в роках 1939-45, до цього часу со-

ветська преса повідомляла лише те, що там завершена суцільна колективізація, а про укрупнення не згадувала.

Слід тут ще згадати про численні листи до Сталіна від колгоспників, колгоспниць, робітників МТС та сільсько-господарських спеціалістів, які порівняно дуже часто появляються на сторінках советської преси. Широка практика писання таких листів до Сталіна розгорнулася після війни, а їх обов'язуюча сила більша як держпляну чи закону. В цих листах вони беруть на себе виконання певних конкретних сільсько-господарських завдань або вже звітують про їх виконання (точніше майже все про перевиконання). В цих листах часто згадується про укрупнення колгоспів. Такі згадки мають коротку, стандартну форму. Найбільше характерне тут те (що ми вже відзначали), що вже після одного року цієї, велитенських розмірів акції, згадується про неї, як про річ завершену. Згадки ці мають переважно таку форму: „Проведена в минулому році робота над укрупненням дрібних колгоспів, причинилася до підвищення культури хліборобства, успішного переведення всіх сільсько-господарських робіт та більш продуктивного використання машинової техніки”, — або прямо цілком коротко: „Завдяки укрупненню колгоспів ми досягли...”

Такі короткі згадки здибуємо в листах до Сталіна: від учасників VII. Курултая робітників бавовника Узбецької ССР („Ізвестія”, 31 березня 1951 р.), від колгоспників Азербайджанської ССР („Ізвестія”, 8 квітня 1951 р.), від зборів сільсько-господарських передовиків Української ССР („Правда”, 15 травня 1951 р.), від колгоспників Татарської АССР („Ізвестія”, 8 липня 1951 р.), від колгоспників Туркменської ССР („Ізвестія”, 11 липня 1951 р.), від колгоспників Казахської ССР („Ізвестія”, 17 липня 1951 р.), від колгоспників Таджикицької ССР („Ізвестія”, 28 липня 1951 р.). Далі — в окремих листах від колгоспників Краснодарського краю („Ізвестія”, 2 серпня 1951 р.), Запорізької („Ізв.” 24 серпня 1951 р.), — Сталінградської („Ізв.” 28 серпня 1951 р.) та Московської областей, і, нарешті, від колгоспників Української ССР („Ізв.” 2 вересня 1951 р.).

Останній лист від колгоспників України, за підписами Секретаря ЦК КП(б)У А. Мельнікова, Голови Ради Міністрів УССР Д. Коротченка та інших, що повідомляє про виконання хлібозаготівель на 100,7%, має ще одну характерну і мабуть не випадкову деталь. Там звітується: „Трудящі радянської України добре знають, що тільки завдяки дружбі і братній допомозі великого російського народу та всіх народів Радянського Союзу успішно розвивається сільське господарство і всі інші ділянки народнього го-

сподарства і культури нашої республіки". Ця етикетка про „допомогу великого російського народу” мусить, мабуть, тепер обов'язково бути у всіх виступах від Української ССР, бо вже, наприклад, такі самі листи від Туркменської, Казахської чи Таджикицької ССР подібних згадок не мають. Для „благонадйожности” їх виступів вистачає лише згадка про „батьківство” Сталіна.

Але існуванням двох фаз у способі інформацій про укрупнення колгоспів — містерії тут не кінчаються. У ереванському „Комуністі” від 20 березня 1951 р. вміщена промова Секретаря КП(б) Вірменії Г. А. Арутінова, яку він виголосив на 15 Пленумі цієї ж партії. У своїй промові Арутінов несподівано висуває в багатьох питаннях, що стосуються укрупнення колгоспів, тези, протилежні до з'ясованих Хрущовим. Він заявляє, що „деякі товариші намагаються заплутати партійні цілі, пропонуючи зіселення селянських дворів до суцільних агроміст”. Він протривить цьому та заявляє, щоб селянам дозволити жити близько їх полів та щоб укрупнені колгоспи склалися краще з декількох давніх осель, ніж із одного великого агроміста. Крім того, Г. А. Арутінов висловлюється теж проти будови багатородинних житлових будинків, а за збереження традиційної однородинної селянської хати і, врешті, перестерігає проти акції, спрямованої на позбавлення колгоспників їхніх присадибних господарств, аргументуючи це тим, що для апробати такого рішення колгоспне населення не досягло ще достатнього рівня політичної свідомості.

На початку червня 1951 р. подібний виступ має місце на 18 Конгресі КП(б) Азербайджану в Баку („Н. Й. Таймс”, 10 червня 1951 р.). Його автором — секретар тієї ж партії М. Д. Багіров. Він класифікує, як неслухну думку, що головним завданням в сучасну пору в сільському господарстві є формація суспільних агроміст, заявляючи, що саме ця проблема заслуговує на низький пріоритет. Він, подібно як і Арутінов, висловлюється рішуче проти пропозицій Хрущова, щоби комасувати присадибні городи поза оселями, називаючи таку ідею „шкідницькою та нестерпною”.

Врешті, на початку липня 1951 р. Л. І. Мельніков, секретар ЦК КП(б) України, обвинувачує у своїй промові підлеглий партійний та адміністраційний апарат за те, що в переведеній акції укрупнення колгоспів була стосована певна доза насильства, хоч вся акція, мовляв, була запланована як добровільна („Н. Й. Таймс” з 7 липня 1951 р.).

Слід тут ще додати, що хоч вищезгадані виступи спрямовані проти проєктів, автором яких вважається Н. Хрущов, то в них його особу безпосередньо не атакується. Зайво було б поясню-

вати, що згадані виступи, хоча пов'язані з провідниками комуністичної партії другої категорії, в умовах совєтської дійсности треба вважати за офіційні, заздалегідь апробовані совєтським політичним центром.

Підсумовуючи пороблені вище спостереження, доводиться ствердити очевидність існування двох фаз у способі реферування укрупнення колгоспів сов. пресою. У першій — проблемі укрупнення присвячується поважну і безпосередню увагу, як акції, яка розгортається; обговорюються її поодинокі деталі й етапи, а також проблема зіселення та формування агроміст. З половини березня 1951 р. настає друга фаза, в якій інформації про укрупнення короткі, стандартні та майже без винятку як про акцію, яка вже завершена. Рівночасно з ними появляються критичні виступи радянських партійно-державних діячів другої ранги, поміщені лише у місцевій пресі.

В зв'язку з цим висувається невідкличне питання: як фактично стоїть справа з укрупненням колгоспів? Чи воно переводиться, а як що так, то в якій воно стадії? Або — завершено його, а тоді, в якій формі і в яких розмірах? Або, чи закинено його, а тоді чи відступ від нього цілковитий? Щоб дати на ці питання відповідь, що може носити лише характер гіпотетичного припущення, треба вдатися до обхідних міркувань і розглядів, ціллю яких було б з'ясувати техніку й етапи реалізації укрупнення колгоспів, причини його виконання і, вкінці, його можливі наслідки.

Методи та етапи укрупнення колгоспів

Приступімо до першого, тобто до техніки і методів його здійснення. Укрупнення колгоспів уже мабуть на початку було здеклароване з формально-правного погляду постановою ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР. Про це надibuємо виразну, хоч без деталей, вістку у „Правді” за 25 грудня 1950 р. Подібну постанову стосовно Української РСР ухвалив Пленум ЦК КП(б)У в листопаді 1950 р. Подаємо це за радянофільськими нью-йоркськими „Українськими Щоденними Вістями” (з 3 червня 1951 р.). У всіх інших донесеннях совєтської преси в зв'язку з укрупненням колгоспів про цей факт не згадується; навпаки, підкреслюється, що акція почалася та розгорнулася на самовільне бажання та ведеться за ініціативою „передових колгоспників”.

Була б в цьому навіть деяка різниця — очевидно без суттєвих практичних наслідків — між укрупненням і колективізацією. Початок цієї останньої не був оформлений ніяким правовим актом. В

її початках появився лише закон про „ліквідацію куркуля як класу”, що властиво охоплювало лише один сектор цілої акції. Закони, які формували цілість колективізації, прийшли значно пізніше.

У своїх донесеннях про укрупнення колгоспів советська преса не пов'язує цієї акції з особою Сталіна. Можна навіть мати враження, що це з великою старанністю оминається. Факт надзвичайно яскравий на тлі всіх інших гігантських проєктів, запланованих за останні роки в СРСР. Коли советська преса доносить про будову південних каналів чи нових великих електростанцій, чи, врешті, навіть про таку акцію як посадки дерев, відому під гаслом „преображення природи”, то при цій нагоді неодмінно згадується, що мова тут про „сталінський проєкт”, „сталінську стройку комунізму”. Цілком інакше стоїть справа з укрупненням колгоспів. Тут про причетність Сталіна просто не згадується. Цей факт напевно не випадковий і наштотує на таке, бодай, припущення, що акція укрупнення до деякої міри розглядалася як експериментальна, що не було а *limite* рішучості перевести її за всяку ціну. І тому до сьогодні тут не ангажований найвищий советський авторитет.

Найвищий советський достойник зв'язаний із цією реформою, це Н. Хрущов. Так і видно з його виступів чи учасей у конференціях, присвячених цьому питанню, що він тут немов би делегований політбюром для цієї акції, і що навіть за ним немов би стояла ініціатива цього гігантського походу проти села. Чому Хрущов, а не хто інший — це питання може й другорядне для дальшої практичної долі самої акції, коли мається до діла з тоталітарною державою. Але деякі моменти могли б дозволити на здогад, що причетність Хрущова тут не цілком випадкова. Кваліфікації і компетентності осіб для акцій в тотальних державах визначаються дуже своєрідно. Хрущов довгі літа був секретарем ЦК КП(б)У та головою Ради Комісарів (пізніше Міністрів) УРСР — союзної республіки з найбільш інтенсивною агрикультурою, але рівночасно у цьому ж хліборобському секторі найбільше неспокійної. Щоб справитися із цими труднощами, Хрущов мусів виявити (очевидно, за советськими державно-партійними мірилами), великі адміністративні вмілості, підперті безоглядністю аж до цинізму. Прикладом цього останнього можуть бути такі виступи: коли советська влада постановою з дня 30. січня 1940, наклала додатковий тягар на колгоспників у формі примусової здачі державі вовни, Хрущов виправдував це (на конференції передовиків сільського господарства УРСР 8 лютого 1940 р.) так: „Цей закон тим хороший, що він підвищує доходи колгоспників. Це справедливий, справжній ста-

лінський закон, який ставить в справедливе становище колгоспників і колгоспи.” Коли ж за недовгий час совєтська влада наказала колгоспникам плекати коней, придатних для здачі армії, аргументація Хрущова не була б тут інша. Він пояснював це так: „Це і є найбільш справедливе та правильне рішення. Якщо у кого немає коня, ми його заставимо купити жеребця від гарної матки, хай виплекає, сам поїздить і потім здасть його державі, це вигідно і з погляду державного і з погляду колгоспного інтересу.¹⁰ Під кінець 1949 р. Хрущов був переведений в Москву, де побіч дотеперішнього свого становища члена Політбюра обійняв ще пост Секретаря ЦК і МК ВКП(б). З правно-адміністративного погляду хліборобством завідує Міністерство Агрикультури ССРСР та такі ж міністерства союзних і автономних республік. Паралельно із цим існує система партійного контролю. Довгий час уповноваженим партії в справах агрикультури був А. А. Андрєєв. У зв'язку із розвінчанням Андрєєва за його лінію в справі ланки є сумніви, чи свою позицію він зберіг і до сьогодні. Не виключене, що перейняв її саме Хрущов, і тут також була б одна з причин пов'язання його особи з акцією укрупнення колгоспів.

Укрупнення колгоспів, якщо воно мало б бути переведене у формах та розмірах, запланованих на його початку, мусіло б довести до чергового після колективізації повного і основного перетворення аграрного обличчя ССРСР. Воно спричинювало б: — а) адміністративну реорганізацію колгоспів; б) основне переформування їх внутрішньої господарсько-продукційної побудови; врешті в) тотальну зміну побутових умов життя колгоспного селянства.

Адміністративна реорганізація колгоспів полягала б в першу чергу в тому, що на місце дотеперішніх кількох елементарних адміністративно-господарських одиниць колгоспної системи — прийшла б одна. Вона з формально-правного боку не різнилася б від дотеперішньої одиниці — колгоспу — правну базу якої формує Зразковий Статут артілі від 17 лютого 1935 р. Але практично певні пересунення мусіли б, очевидно, прийти. Адміністративний орган колгоспу, побудований за дотеперішньою схемою, управляв би більшою господарською територією, більшим числом колгоспників, більшим господарським устаткуванням. Це ставило б більші адміністративні вимоги до управи колгоспу та викликало б з часом напевно потребу збільшення її адміністративних постів, — себто управа укрупненого колгоспу і щодо свого численного скла-

¹⁰ Земельное право, 1949, стор. 209-210.

ду і щодо своєї ваги, як керівного Господарського органу, не покривалася б з такою ж самою управою неукрупненого колгоспу. Врешті ця реорганізація території господарських одиниць мусіла б з часом потягти за собою теж реорганізацію чисто правно-адміністративного поділу на села, себто злиття громад, сільрад і сільуправ. Не треба сумніватися, що контроль советського адміністративно-партійного апарату над такою збільшеною господарською одиницею, укрупненим колгоспом, був би легший, ніж над неукрупненим, наслідком чого напевно ще більше зміцнилася б пов'язаність колгоспу із цілістю советської соціально-політичної системи. На підтвердження цього, вже сьогодні знаходимо багато вісток у советській пресі. Вона доносить, що головами нових колгоспів стають масово т. зв. „фахівці”, себто люди сторонні для населення і території даного колгоспу. Вони, не зв'язані з інтересами місцевих селян, напевно будуть незрівняно більше залежні від державно-партійного апарату та віддані йому.

Внутрішня господарська реорганізація колгоспу мусіла б зайти теж далеко. Колгосп мав би більшу польову площу, яка становила б одну цілість. Це потягло б за собою зміну дотеперішніх площ для поодиноких культур, зміну сівозмін, реорганізацію внутрішніх виробничих одиниць, себто бригад і ланок, нову класифікацію оплати за працю колгоспників в трудових, нові норми здач державі сільсько-господарських продуктів, також мабуть організаційно-технічне переформування машиново-тракторних станцій, реорганізацію плекання худоби на новій господарській базі, врешті, будову, відповідно до нових вимог, нових технічно-господарських будинків і приміщень.

Але найбільші зміни мало б принести укрупнення колгоспів таки в побутово-житлових умовах селянства. На місці давніх органічно вирослих селянських осель, мали б постати в одному пункті укрупненого колгоспу штучно створені поселенчі пункти, де мало б бути скупчене все населення, що живе на території укрупненого колгоспу. Загальна структура таких „агроміст” та їх поодиноких елементів (себто, в першу чергу житлових домів) мала б бути докорінно інша, як традиційна структура дотеперішнього села.

Як відомо, укрупнення колгоспів почалося весною 1950 року та за інформаціями советської преси досягло свого вершка вже в час жнив та зразу після жнив. Інформації дозволяють зробити висновок, що воно охопило поголовно всі території СРСР, себто що цією акцією були охоплені теж ті союзні і автономні республіки, депутати від яких на засіданні Верховної Ради СРСР про

укрупнення колгоспів не згадували, навіть коли говорили про сільське господарство. Про укрупнення не згадували депутати: Грузинської ССР, Вірменської ССР, Казахської ССР та Киргизької ССР. Але про акцію укрупнення на території Грузії доносить „Правда” від 2 вересня 1950 р. і „Социалистическое земледелие” з 11 квітня 1951 р.; на території Вірменії — „Ізвестія” з 10 березня 1951 р.; на території Казахстану — „Ізвестія” з 28 березня і 17 липня 1951 р.; на території Киргизької ССР — „Ізвестія” з 21 квітня 1951 р. В „Ізвестіях” з 18 березня 1951 р. надibuємо, наприклад, вістку, що навіть у далекій Монгольській АССР акція укрупнення колгоспів мала місце. Що стосується території, які увійшли до складу ССРСР після 1939 р., то, як ми вже згадували, суцільне укрупнення колгоспів переведене в Латвії. Але треба припускати, що бодай спорадичні випадки укрупнення мали місце теж на інших територіях на захід від кордонів 1939 р. Маємо про це вістки, що стосуються Західної України та Басарабії („Ізвестія” від 27 липня та 4 серпня 1951 р.).

Обсервуючи виступи ініціаторів цієї акції та інформації советської преси в першій фазі — треба припустити, що вже на старті виявилось намагання розгорнути укрупнення колгоспів в цілій широчині, себто не йти поступово від адміністративного об'єднання колгоспів до їх господарсько-продукційної внутрішньої реорганізації, а вже потім до будови агроміст, але зразу ж, розв'язати всі ці поодинокі етапи одночасно. Тому, наприклад, акція закладання агроміст почалася від самого початку. Вступ був зроблений на Україні, де такі „міста” закладено вже на кінці 1949 р., тобто в той час, коли акція об'єднання колгоспів лише почалася.

Якіж цифрові дані можна подати на підставі советських інформацій про розміри укрупнення?

Що стосується цілості території ССРСР — її подав Міністер Сільського Господарства ССРСР І. А. Бенедіков („Социалистическое Земледелие”, 3 березня 1951 р.). З його донесення довідуємося, що число колгоспів зменшилося на протязі 1950 р. з 252 тисяч до 123.000. З його інформації можна заключити, що 60 тисяч колгоспів не були заторкнені укрупненням; решта ж, себто біля 190 тисяч — були зредуковані до кількості 60 тисяч, себто приблизно на один укрупнений колгосп припадає три з часу до об'єднання. За словами Бенедікова також і в районах нечорноземної смуги на Уралі та в центральних районах, укрупненням була охоплена переважна частина колгоспів.

Що стосується Російської ФСР, то не маємо цифрових даних за всю її територію. Але є вістки, що стосуються поодиноких областей чи країв. Подаємо кілька їх тут для прикладу: Московська область зменшила число колгоспів з 6069 до 1668; Калінінградська — з 7148 до 1800; Ленінградська — з 2000 до 600; Смоленська — з 5.468 до 2.300; Вороніжська — з 3.188 до 1.119; Тамбовська — з 3.135 до 930; Ярославська — з 3.890 до 963; Алтайський край — з 4.220 до 1.363.

Що стосується Української ССР, то тут маємо числові дані, подані Секретарем ЦК КП(б)У Л. Г. Мельниковим („Правда”, 14 грудня 1950 р.) та дані, надруковані в „Правді” з 28 січня 1951 р. у зв'язку з виборами до Верховної Ради УРСР. Вони не покриваються. За Мельниковим кількість колгоспів на Україні зменшилася з 26.401 до 14.433, за пізнішими даними „Правди” кількість колгоспів мала зменшитися з 33.653 до 19.505. Цю незгідність щодо обох чисел можна, мабуть, пояснювати слідуючим. Подане Мельниковим стосується лише території УРСР в її межах з-перед 1939 р. Про це виразно згадується в надрукованій його статті. Пізніші ж дані „Правди” мабуть стосуються всієї сучасної території УРСР. Про це в статті не згадується. Можна б припускати, що на західніх землях України (Волинь — Галичина — Закарпаття — Буковина) число колгоспів сягало 7.254 та що в наслідок укрупнення воно зменшилося до 5.172.

На Білорусі число колгоспів зменшилося з 9.771 до 3.279, в Азербайджанській ССР — з 3.549 до 1.303 („Правда” з 9. березня 1951 року).

Що таїться за цими головочислами, які відзеркалюють укрупнення? Відомо, що в 30-х роках радянська влада за 6 місяців зуміла сколективізувати половину селянських дворів. Чи й тепер відбувалося щось подібне? На це треба зауважити, що коли мова про будову „агроміст”, то тут завдання, які поставила собі советська влада, більші ніж в часи колективізації. Тоді не треба навіть підтверджень із советської преси, щоб припускати, що до завершення будови агроміст, — навіть коли б советська влада на цьому настоювала, — ще дуже далеко. Отже, на нашу думку, за вищенаведеними цифрами криється, якщо поминути винятки, ніщо більше, як адміністративне укрупнення колгоспів. Що стосується справи їх внутрішньої господарської реорганізації, то тут образ дуже неясний, а агроміст, мабуть, зовсім немає.

На підтвердження такого погляду нетрудно знайти докази у советській пресі. Міністер сільського господарства Бенедіктов

вимагає, щоб щойно на протязі 1951 р. колгоспи перевірили та розробили норми продукції та розрахунку в трудоднях на базі укрупнених колгоспів. Далі він вимагає видання нових державних актів на „вічне користування” землею укрупненим колгоспам („Соц. Земледелие”, 3 березня 1951 р.). Він також ставить вимогу, що „в 1951-52 роках необхідно закінчити внутрішній господарський землеустрій у всіх укрупнених колгоспах, розмістити правильно посівні площі”. Це означає, що через рік, себто після появи отих статистичних даних про укрупнення колгоспів, в цьому напрямку зроблено щонайвище — дуже мало. Підтверджується це ще ясніше інформаціями про становище на конкретних місцях. Наприклад, у Кіровській обл., де укрупнення почалося рано, робилося заходи щодо випрацювання плянів сівозмін на розширених земельних масивах укрупнених колгоспів („Ізвестія”, 14 жовтня 1950 р.). Чи в цьому році сіяли за новими плянами — в пресі повідомлень немає. А у „Крокодилі” за лютий 1951 р. довідуємося, що в Курській області тракторні бригади працюють і далі на участках не більших за 5-6 гектарів, що ледве чи відповідає вимогам офіційної схеми неукрупненого колгоспу. Не інакше стоїть справа і з реорганізацією виробничих бригад. Вони теж працюють по-давньому. І тому в пресі багато закликів до управ колгоспів, щоб вони взялися за їх реорганізацію („Ізвестія”, 7 квітня 1951 р.). Подібна ж ситуація на фронті МТС. Чути голоси, що тракторні бригади давніх розмірів не відповідають новим вимогам, а нові ще не зорганізовані („Ізвестія”, 18 березня 1951 р.). Л. Г. Мельніков у своєму виступі клопочеться про те, що в 1951 р. МТС повинні взятися за складання договорів на роботи з колгоспами, враховуючи вже укрупнені земельні смуги.

Але внутрішнє організаційно-господарське укрупнення колгоспів ставить ще малі вимоги порівняно до будови агроміст. Тут завдання дійсно гігантські. За советською статистикою колгоспи об'єднували до війни 18 міл. 800 тисяч селянських дворів¹¹). Коли прийняти за даними Бенедектова, що пересічно три колгоспи об'єдналися в один, тоді біля 2/3 селянських дворів мали б бути знесені або перенесені. Але плян будови агроміст передбачає таку нову їх конструкцію, що і та третина дворів, яка мала зберегтися, повинна б підпасти перебудові. Із заяв Хрущова та виступів інших осіб на Московській січневій конференції нічого не недвозначно, що діло будови нових селищ мало б з місця набрати ширших форм. Реченці тут не визначені, але у сторони

11 Земельное право 1949, ст. 180.

нього глядача могло повстати враження, що і цей етап укрупнення колгоспів не мав би тривати задовго. Та вже місцеві колгоспні чинники, які практично мали взятися за це діло, були більш скромними та визначували 5-10-літні реченці („Ізвестія”, 11 березня 1951 р.).

Про великі заходи до будови агроміст та про значні в цьому досягнення радянська преса встигла за один рік повідомити немало. Та коли старанно розглянемо ці інформації, образ виходить значно інший та дозволяє зробити припущення, що справа не переступила стадії плянів.

Так стоїть справа з „першим агромістом на Уралі” в Свердловській області, про що повідомили „Ізвестія” (26. VIII. 1950 р.). Покищо архітекти опрацювали його пляни. Не інакше є з агромістом і в Курській області, Борисовського району („Ізвестія”, 1 жовтня 1950 р.), де управа запросила архітекта, він приїхав та зорієнтувався, як випрацювати пляни. Подібну ж ситуацію знаходимо й у Вірменії, — там колгоспники села Воскеван покищо вирішили перетворити його в селище міського типу („Ізвестія”, 10 березня 1951 р.). Знову в кореспонденції з Грузії „Правда” повідомляє, що будівництво в колгоспах набрало широкого розмаху, але коли вже мова про конкретні приклади, то кореспондент повідомляє, що будівельна бригада укрупненого колгоспу села Магано закінчила будову лише адміністративного будинку („Ізвестія”, 27 березня 1951 р.).

Та, як відомо, перше агромісто було основане на Україні на Черкащині ще в кінці 1949 р. з нагоди 70-ліття Сталіна. Тому що воно перше, його пропагандивне значіння для цілої акції чимале. Як же тоді стоїть справа з його будовою? Про це зустрічаємо інформації в Московській „Літературній газеті” від 3. 2. 51, в нарисі „Димок”. Там пишуть: „Навколо рівнина, по зимовому безлюдне поле... І раптом недалеко дороги, як згадка про якусь велику подію, обеліск з написом, слова якого радісно відгукнулися в душі кожної радянської людини”. Подаємо далі напис на ньому: „Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Замість старих сіл Ліски, Тальдики, Худяки, Ломовате, які віджили своє, тут буде збудоване колгоспне місто ім. Сталіна. 21. 12. 1949”. Далі автор описує, як радіє населення в одному з цих сел, побачивши димок із ново-збудованої цегельні. Як бачимо, навіть у першому місті більше як за рік спромоглися збудувати тільки цегельню та обеліск.

Які ж тоді остаточні висновки можна зробити щодо того, як далеко зайшов після півтора року процес укрупнення колгоспів? Наша відповідь така, що за цей час переведено адміністративне

укрупнення колгоспів по всій території СРСР в таких приблизно розмірах, як це подав міністер сільського господарства СРСР Бенедіктов. Головний практичний ефект цього, мабуть, зводиться до зменшення числа кількості голів колгоспів: І саме советські донесення, від травня 1951., це підтверджують. В листі колгоспників України до Сталіна так класифікується суть укрупнених колгоспів: „В 1950 році на Україні проведена значна робота над укрупненням дрібних колгоспів і *скріпленням складу голів* (підкреслення наше) та інших керівних органів колгоспних кадрів” („Правда”, 15 травня 1951 р.). Подібно теж в „Ізвестіях” від 19 вересня 1951 р. в передовій статті під наголовком „Колгоспне селянство зміцнює могутність батьківщини”. Там з’ясовується суть укрупнення слідуючим: „Новий ступінь у розвитку соціалістичного сільського господарства знаменує собою укрупнення колгоспів, що дозволило *скріпити керівні кадри* (підкреслення наше) сільсько-господарських артілей”. Ці нові голови колгоспів, що їх звичайно советська преса називає кваліфікованими кадрами”, — люди мабуть сторонні для місцевих колгоспів, представники режиму. За повідомленнями тієї ж преси укрупнення колгоспів мало теж скріпити партійну сітку на селі, піднести відсоток партійців в управах колгоспів. Про це вісток багато. Повідомляється, що тепер у кожному колгоспі є партійна низова клітина, завдяки чому посилюється теж керівництво колгоспами. „Правда” (7 червня 1951 р.) пише: „Створення об’єднаних колгоспів збільшує відповідальність партійних організацій за розвиток економіки всіх колгоспів, вимагає від партійних органів більш конкретного і кваліфікованого керівництва”.

Найбільш детальні дані в цій галузі маємо про територію України. Подає їх згадувана вже стаття Л. І. Мельнікова („Правда”, 14. XII. 1950 р.) та звіт з конференції секретарів партійних організацій колгоспів України („Правда”, 30. XII. 1950 р.). Там доноситься, що „раніше в дрібних колгоспах комуністів на полі, в бригадах майже цілком не було, партбюро змінило розміщення партійних сил, комуністи були поставлені на всі сектори колгоспної продукції”.

Але слід припускати, що навіть це збільшення партійних кадрів на селі не відбулося шляхом масового прийому нових членів, бо їх добір з боку режиму і далі напевно дуже старанний. Лише зменшення кількості колгоспів автоматично піднесло відсоток партійних низових клітин в тих самих колгоспах. Побіч цього, мабуть, через пряме втручання советського партійно-державного апарату їх побільшало на адміністративних постах колгоспів. Про

підсилення чуйности та активности партійців на селі советські верхи нагадують безперестану. Але і тут факти не завжди відповідають бажанням Кремля, про що можна знайти в советській пресі чимало підтверджень („Правда”, 20 липня, 25 грудня 1950, 20 квітня 1951; „Известія”, 13 та 19 квітня 1951; „Соц. Земледелие”, 3 березня 1951).

Що стосується господарської реорганізації колгоспів у зв'язку з їх укрупненням, то тут образ неясний. Треба не забувати, що мова тут про діло, переведення якого по своїй натурі вимагає довшого часу. Із виступу Бенедіктова виходить, що цей процес мав би бути завершений на протязі двох найближчих років. Одначе, як той процес відбувається тепер, та яку фазу він досягнув, про це сьогодні важко знайти інформації в советській пресі. Мабуть господарська реорганізація все таки проводиться бодай у скромних розмірах. Ось хоч би така деталь: хліборобство-садівництво. Міністер Хліборобства РСФСР М. Максимов з'ясовує в статті в „Известіях” (29 вересня 1951 р.), що „широкі перспективи ще більш могутнього розвитку колгоспного садівництва відкрились у зв'язку з укрупненням колгоспів”, після такого стандартного твердження він з'ясовує, що треба в цьому напрямку в нових колгоспах зробити. Не можна зрештою забувати і такого факту, що вже саме адміністративне об'єднання певної хліборобської території, робочої сили, врешті, господарського реманенту під одною управою, силою обставин мусить викликати також перемену і внутрішньої господарської організації такого колгоспу.

Зате, мабуть, цілком інакше стоїть справа з акцією будови, так званих агроміст. До березня 1951 р. пропагування цієї акції советською пресою було голосне, було теж багато донесень про практичні заходи на місцях для реалізації цього діла. Але пізніше ця тема раптом зникає зі сторінок советської преси. Дальші донесення, що стосуються укрупнення, про будову агроміст не згадують, знову ж саме укрупнення клясифікують як в основному вже завершене явище. Тим часом в СССР мають місце згадувані вище виступи партійних діячів: Арутінова, Багірова та Мельнікова. Вістря їх виступів спрямоване саме проти акції будови агроміст. Конфронтуючи все це разом, треба припускати, що акцію будови агроміст облишили, почавши із березня 1951 р. Знову ж до цього часу (коли і не забувати, що реалізація такого завдання вимагає кільканадцяти років) досягти в будові агроміст були мінімальні. Чи ідея будови агроміст облишена остаточно, чи її в ближчому майбутньому знову підіймуть, тут навіть для припущень немає даних. Треба ще згадати, що з занеханням будови агроміст, відпадає

найбільш суттєвий елемент укрупнення колгоспів. Може й тому інтерес закордонної преси до укрупнення колгоспів в СРСР від цього часу погасає.

В зв'язку із цим висувається чергове питання: де шукати причин занехання будови агроміст? Треба вважати, що їх напевне є більше, та що вони взаємно пов'язані між собою. Все ж за найважливішу ми хотіли б вважати ту, що проєкт будови агроміст переростав теперішні господарські ресурси радянської держави. Його реалізація вимагала б величезних капіталовкладень, приготування будівельного матеріалу, вимагала б величезної кількості робочих рук, вимагала б підготування великої кількості кваліфікованих будівельників. А тут знищення, нанесені Советському Союзові війною, до сьогодні ще повністю не усунені, рівночасно заплановано нові гігантські конструкції каналів, електростанцій, за якими пріоритет, бо вони мають також велике мілітарне значення. Рівночасно стале зростання міжнародного політичного напруження великою мірою збільшує видатки на доозброєння. В обличчі такої ситуації советське господарство засобів на переведення будови агроміст в сучасну пору знайти не може.

Але заангажування советського партійно-державного проводу в акцію будови агроміст, — навіть коли тут не притягнений ще авторитет Сталіна, — було в початках надзвичайно велике. Визнати прямо, що це переростає спроможності советської держави, було б цьому проводові не то що незручно, але в умовах советської системи просто неможливо. Воно компромітувало б божевільно плеканий культ всемогутності і непомильності советської системи. І тому, мабуть, тут має місце такий замаскований відворот, позначений виступами партійних діячів другої категорії, що вживають пояснень, які нічого конкретного не з'ясовують, мовляв, політична свідомість мас до такого кроку ще не дозріла.

Очевидно, є ще й інші причини облишення проєкту будови агроміст. Будова агроміст та пов'язана з нею замаскована акція ліквідації присадибних господарств мусіла б бути надзвичайно непопулярна серед селянських мас. В умовах советської терористичної дійсності режим міг проти волі селянства перевести цей плян в життя. Однак, селянство могло відповісти пасивним резистансом на відтинку хліборобської продукції. Так наростаюче соціальне напруження могло спричинити кризу сільсько-господарської продукції в розмірах якоюсь мірою подібних до кризи в часах переведення колективізації. Провокувати це в час перманентного посилювання і так уже надто інтенсивного міжнародного

напруження, було б для совєтської системи крайнє небажаним. І це теж промовляло за облишення ідеї будови агроміст.

А з моментом закинення будови агроміст відпадає властиве вістря цілої запланованої реформи колгоспної системи і тому воно головною мірою обмежується таки адміністративним об'єднанням колгоспів. Коли до сьогодні ефект адміністративного об'єднання колгоспів виявляється головно в зменшенні числа голів колгоспів, тоді виникає загадка, чому це зменшення голів колгоспів мало такий благодійний вплив на родючість колгоспних полів. Бо про те, що укрупнені колгоспи вже після року дали незрівняно кращі врожаї, совєтська преса співає в один голос при кожній згадці про укрупнення. Але чому воно так, цього пояснювати вона не береться.

Причини і можливі наслідки укрупнення колгоспів

На закінчення хочемо коротко розглянути причини й мотиви та можливі наслідки укрупнення колгоспів. За совєтськими офіційними джерелами тут можна назвати такі моменти: а) об'єднання колгоспів мало б створити передумови для застосування та повного використання ще вищої механізації сільського господарства; б) воно мало підвищити хліборобську продуктивність, б) посилити керівництво колгоспами та г) поліпшити умовини для будівництва в колгоспах.

Зупинімося на першому моменті, на підвищенні техніки сільського господарства. Вага техніки в совєтській системі наголошується із перших днів її існування. Згодом ставлення до техніки виросло до рівня суспільного епосу. Техніку розглядають у Совєтському Союзі не лише як засіб для економічних цілей, себто інструмент піднесення життєвого стандарту населення, але якщо вже не вважається за самоціль, то бодай за *condicio sine qua* поп закріплення комуністичної системи (згадати б тут вислів Леніна в 20 р.р. „Коли б ми мали 100,000 тракторів, ми б здобули селянство для комунізму”).

Тим часом проблема техніки в економіці є далеко складніша. Відомий сучасний німецький економіст Адольф Вебер відношення техніки до економіки з'ясовує так: „Немає сумніву, що більшовики виявили першокласні технічні та організаційні досягги теж в ділянці мирного господарства. Але це все не рішальне для економічного успіху. Техніка відповідає лише на питання „як”. Господарський успіх рішає відповідь на питання „чи” і „по що”. Це має то більше значення, що менше люди працюють безпосередньо

спрямовано на ціль, себто на продукцію засобів споживання, що більше почувають себе змушеними ставати на шлях посереднього, звільненого продукційного процесу, наперед будувати машини, які знову з свого боку вимагають цілої серії попередніх заходів. На кожному цьому етапі будуть застосовувані продукційні елементи: праця, земля, капітал, яких може недовистачати де інакше, і тому питання „чи” і „по що” буде знову безупинно виринати. Технічні новини, навіть коли вони виглядають незмірно гігантськими та імпонуючими, треба визнати за економічний поступ лише тоді, коли життєвий рівень населення кращає без визиску працюючих і то не на перехідний час, а стало. Технічні новини мусять запроваджуватися доконче при застосуванні найменших витрат праці, землі, капіталу. Коли цього немає, коли за допомогою машин суцільно продукується стільки само або навіть менше як попередньо, тоді принаймні кінцевим буде інвестувати більшими розмірами капітал, а економічний процес пристосування буде ставати неповоротним, у висліді менше продуктивним, стосунок людей до сфери економічних дібр буде погіршуватися. Економія проводить дуже стисле розмежування між технічною та господарською продуктивністю. Технічний процес продукції невідклично зв'язаний із господарською калькуляцією. Кожна продукція вимагає затрати економічних дібр. Вартість продукту мусить бути більша за вартість зужитих витрат. Коли технічна продукція завершується тим, що продукт виявляє заплановані прикмети, то економічна — досягається щойно тоді, коли виявлена вартість продукту переростає кошти його витрат. Передумовою соціально-економічного поступу є лише економічна продуктивність, себто поповнювання, зростання та по змозі найкраща комбінація продукційних елементів. Тому, наприклад, не байдуже з економічного боку навіть те, чи технічні іновачії заощаджують більше на праці, чи на капіталі”.¹²⁾

Не підлягає сумніву, що в процесі колективізації цей принцип був знехтований. Тут теж одна з причин, чому колективізацію супроводила безперервна черга економічних невдач. Відомий російський еміграційний економіст С. Н. Прокопович так кваліфікував в 1933 р. явище колективізації: „Советська влада примусом досягла механічного об'єднання дрібних селянських володінь у великі колективні одиниці, але пропорція праці і землі залишилася така сама як у колишньому дрібному селянському хлібороб-

¹² A. Weber: Der Misserfolg des bolschewistischen Wirtschaftssystems. Ст. 6 і подальші.

стві. Рівночасно колективізація знищила економічну спонуку селян працювати, і у наслідку інтенсивність хліборобства очевидно мусіла знизитися...¹³). Вимовність погляду Прокоповича залишається актуальною теж у відношенні до укрупнення колгоспів. Зважаючи на поспіх, з яким советська влада взялася за переведення укрупнення колгоспів, на брак вступної підготовки для такої докорінної реформи, і, як вислід цього — на застосування важкої дози ігнорантської імпровізації в процесі її здійснювання, можна наважитись на висновок, що принцип відношення технічної продуктивності до економічної тут далекий від правильної постанови. А тоді й наслідки укрупнення мусіли б прийти подібні.

Про колективізоване господарство СССР в західній економічній літературі є вже кілька ґрунтовних праць. Тут треба згадати в першу чергу монографію російсько-американського економіста Н. Ясного: Соціалізоване хліборобство СССР (N. Jasny: The socialized Agriculture of the USSR. Stanford 1949; 837 стор.; помагав у праці проф. О. Тимошенко. Див. рецензію в ч. 1. „Annals”). Далі слід згадати монографію Л. Воліна, видану департаментом хліборобства США (A Survey of Soviet Russian Agriculture 1951, ст. 194), загальну працю Б. Бруцкуса про економіку СССР (B. Brutzkus: USSR — Terrain d'expériences économiques 1937), а в нас — працю Н. Олєжка: Аграрна політика більшовиків, 1947.

Висновки Н. Ясного в цій матерії набирають ще і тим своєрідного забарвлення, що у вступі до своєї монографії він заявляє слідуюче: „Коли ця праця була почата в перших місяцях 1945 р., автор плекав надію, що дійде до висновку про релятивну перевагу великопростірної державної і колективної сільської господарства. Одначе, що до колективного господарства його надії зменшились в міру як поступові досліді риз'яснили картину” (стор.3).

Про продуктивність колективного господарства висновок Н. Ясного слідуючий: „Соціалізоване хліборобство не виправдало надії на те, щоб продукувати більше або дешевше. Після початкового жорстокого зламу в ранніх 30-х рр., що довело до смерті мільйонів та незвичайних страждань у цілій країні, хліборобська продукція в 1937 р. (рік виняткового врожаю) остаточно переступила доколективний рівень. Але зріст був лише незначною частиною того, що було очікуване і потрібне. Передколективізаційний рівень продукції харчів на особу ніколи не був досягнений. А

¹³ Прокопович С. Н. Вюлетень зкономического кабинета, 104, ст. 3, Прага, 1933.

що помірний зріст продукції був досягнений водночас з великим зростом витрат неагрикультурних матеріалів, машин і тому вимагав затруднення армії висококваліфікованих техніків та дорого оплачуваного адміністративного апарату, то кошти продукції фактично зросли. Совхози проглинули несподівано великі інвестиції і стали незвичайно коштовним продуцентом, через що скоро зійшли до малої ролі. Колгоспи мусіли стати постійною опорою соціалізованого хліборобства. Однак цю роль вони не завдячували своїй здатності продукувати більше чи дешевше, а лише тому, що система примусових здач перекинула відповідальність за брак більшої чи дешевшої продукції на селян. Нова система примусових здач, хоч хитка в своїх початках, була швидко поширена та зміцнена. Концентрація мільйонів селянських дворів в порівняно нечисленних колгоспах, якими диригують і за якими наглядають на кожному кроці та які практично примушені вживати державновласницьку механізацію, уможливила всюди суцю контролю, а ця знова дозволила видобувати з селянського господарства далеко більші здачі хліборобських продуктів як це було б можливе досягти при такому самому рівні продуктивності від незалежних продуцентів. Великопростірне сільське господарство, хоч і не досягло виразної надвишки хліборобських продуктів, зате дало успішні засоби для примусового стягання неіснуючих надвишок" (ст. 33-34). Советські публікації приділяють багато місця досягненням, що стосуються числа хліборобських машин, рівня механізації, тваринництва, числа експертів у хліборобстві та т. п. Дійсним мірилом економічного прогресу є забезпечення споживача, але советська статистика мовчить на таку тему, як кількість споживання харчів на особу (стор. 84)".

До подібних висновків щодо продуктивності і успішності колективної системи, доходить решта її вищезгаданих дослідників. За Воліним пересічне споживання зерна на особу, навіть в роки найкращого врожаю, було нижче як у доколективізаційнім періоді, хоч тоді рівночасно було значно краще забезпечення харчами іншого роду¹⁴). За Олечком зріст урожайності на один гектар піднісся на 4%, що в дійсності є регресом, якщо взяти до уваги велике збільшення витрат на сільсько-господарську продукцію в зв'язку з її механізацією¹⁵).

Не інакше стоїть також справа і з продуктивністю праці в колективному господарстві. За Н. Ясним продуктивність на годину

¹⁴ Volin: A Survey... ст. 44.

¹⁵ Олечко: Агр. політика більшовиків, ст. 91.

в кінці другої п'ятилітки не була в колгоспах вищою від пересічної для селянських господарств з доколективізаційного часу та значно нижча, ніж на присадибних господарствах (стор. 53). За советським економістом Кубаніним (цитуюмо за Олежком: Агр. політика, стор. 98-99) продуктивність праці в галузі сільського господарства 20 літ після революції була в 4.8 разів нижча в Советському Союзі, ніж у США. Це саме твердить і Н. Ясний (стор. 17).

Які нові елементи приносить укрупнення колгоспів для поліпшення стану на цьому відтинку колгоспної системи? Воно збільшує господарську площу колгоспів. Але суть механізації та пов'язаної з тим продуктивності не лише у величині земельної площі. Загальноприйнята концепція великопростірної сільського господарства полягає в тому, що воно сполучає в собі велику кількість землі і капіталу з відносно малою кількістю робочих рук. Основну розв'язку цієї проблеми в хліборобстві СРСР мала дати колективізація. Вона мала звільнити велике число робочої сили з хліборобства для індустрії. Але наслідок супроти сподівань був скромний. Хліборобські території Советського Союзу виявили величезну надвишку робітника, так що вистарчало лише дещо більше половини селянського населення, щоб забезпечити рівень хліборобської продукції в часах перед колективізацією. Всесоюзне Еміграційне Бюро в рр. 1926-27 встановило тільки в європейській частині СРСР надвишку на 23.417,209 осіб. Не зважаючи на ці факти, звільнення робітника з хліборобства, як каже Н. Ясний „ніяк не виправдало сподівань”, тим більше, що і приріст населення виявився нижчим, ніж сподівалися. Остаточного набір робітника з колгоспу відбувався тим самим шляхом, що й для військової служби, селянин мусів бути прикріплений до колгоспу такими засобами, як обов'язкова норма трудоднів, та навіть заборонаю самовільної зміни місця поселення. Н. Ясний кінчає таким зауваженням: „Це в найкращому разі забезпечило кількість часу праці, але не її якість. В жадній частині світу, в жадному періоді історії примусова праця не виявила себе продуктивною. Советське соціалістичне господарство не є тут винятком. Економіка, яка базується на таких основах, ані продуктивна, ані стабільна”¹⁶).

Правда за обрахунками одного советського вченого (А. Лібкінд) хліборобська площа на робітника в хліборобстві зросла з 1.81 га в 1927 р. до 3.19 га в 1937 р., але за цей час, напр. в США ця пропорція була майже в чотири рази більша. Рівночасно в

¹⁶) N. Jasny The soc. Agriculture of the USSR, ст. 37, 420 і слід.

США та в інших країнах продуктивність і механізація були вищі на площах значно менших своїми розмірами як у доукрупнених колгоспах СРСР¹⁷). Із цього ясно, що піднесенню продуктивності і механізації не ставав на перешкоді малий розмір хліборобської площі колгоспів та що її механічне з'єднання нічого тут в основному не направляє. Нелогічність советських офіційних тлумачень по тій лінії випливає з них самих. Бо колгоспи чорноземної смуги (себто України, Північного Кавказу і теренів Нижньої Волги) вже до укрупнення диспонували розміром такої площі, яку колгоспи інших територій СРСР повинні б мати після укрупнення. Тоді для тих територій укрупнення повинно було бути зайвим. Та воно захопило їх в першу чергу.

Але у збільшенні господарської площі колгоспів можна навіть передбачувати негативні наслідки для їх господарства. Відомо, яку важливу роль грає в зрості коштів хліборобської продукції віддаль від місця поселення і місця праці на полі. Вона в укрупненому колгоспі зростає. Потім різниці в теренових властивостях землі є поважною перешкодою у створенні великих суцільних площ для поодиноких хліборобських культур, а такі масиви мали б прийти в укрупнених колгоспах. Зрештою вимовно говорить тут недалекий досвід минулого з советського хліборобства. В ранніх 30-х рр. воно переживало „гігантманію” радгоспів, що закінчилося повним економічним фіяско. Важко відшукати запоруку, чому нова „гігантманія” мала б дати діаметрально протилежний до попередньої наслідок.

Зате бодай теоретично могло б здаватися, що укрупнення колгоспів повинно довести до зменшення адміністративно-бюрократичного апарату колгоспів та витрат на його оплачення. Буйне процвітання бюрократії в колгоспній системі — це загальновідомий факт. За самою советською статистикою адміністративно-канцелярський персонал колгоспів досягає переважно 20% здатного до праці в безпосередній хліборобській продукції населення колгоспів, а нерідко доходить, а то й перевищує 30%. Утримання цього адміністративного апарату, як правило, поїдає 30% продукції¹⁸). При цьому розвиток цього явища виказує навіть тенденцію до збільшення. За советськими дослідженнями в час, коли заробіток членів колгоспів в останніх роках або незначно зріс, або залишився той самий, або навіть знизився, заробітна платня адміністративного апарату переважно зросла. Наприклад, в Уз-

¹⁷ Volin: A Survey... ст. 52-54.

¹⁸ Ю. Махив, Ukrainian Quarterly, Vol. VII № 3. ст. 231.

бецькій республіці загальний заробіток в колгоспах знизився на 13.6%, але заробіток адміністративного персоналу зріс одночасно на 13.2%. В Свердловській області загальний заробіток піднісся на 4%, але заробіток адміністративного персоналу зріс на 64%¹⁹).

Як уже вище зазначено, укрупнення теоретично повинно б тут принести бодай деяке оздоровлення. Але чи станеться це в практиці — про це можна сумніватися. Бо своєю суттю укрупнення становить собою адміністративну централізацію, яка, як правило збільшує загони бюрократичного апарату. Такий вислід уже заготовувала советська преса: „Соц. Земледелие” з 27 січня 1951 р. донесло, що в багатьох укрупнених колгоспах адміністративні видатки не зменшились, як сподівалися, а зросли.

Черговий підсумок із міркувань про укрупнення колгоспів треба зробити такий, що важко, а то й неможливо знайти такі його причини, які виправдували б укрупнення з економічних мотивів. Можна навіть припускати, що автори цієї реформи, маючи за собою довголітній досвід колективного хліборобства, не могли мати більших ілюзій по цій лінії. Тоді треба шукати тих причин де інакше. Про одну причину говорять в СРСР чітко: укрупнення мало б скріпити керму колгоспами. Коли розуміти це, як посилення пов'язаності колгоспного селянства із системою, ще більш тотального контролю над його життям, полегшення труднощів у доборі відповідних з пункту інтересу режиму людей на керівні становища в адміністрації колгоспів, тоді укрупнення дійсно значною мірою створює для цього передумови.

Але й цього не слід уважати за його єдину причину. Для такої гігантської реформи — це була б занадто скромна ціль, укрупнення було б тут занадто коштовним і клопітливим засобом. Вже на базі досюгочасних колгоспів, при меншій затраті засобів і енергії, унікаючи зросту напруження на селі, можна б старатися досягти цього.

Тому основна причина укрупнення колгоспів, на нашу думку, лежить деінде. Щоб її висвітлити, треба вдатися до обхідних міркувань.

Маркс, дослідник капіталізму, дуже мало вмів сказати про організацію соціалістичного суспільства й господарки. Тому коли в 1917 р. большевики захопили владу, вони не мали ніяких практичних господарських плянів. Ленін безрадно пояснював це так: „Різниця соціалістичної революції від буржуазної в тому, що там

є готові форми капіталістичних організацій, а советська пролетарська революція таких стосунків не одержує готовими, якщо не брати на увагу самих розвинених форм капіталізму, які в дійсності охоплюють тільки нечисленні верхи промисловости та зовсім мало зачепили хліборобство" (Ленін, Соч., вид. I, т. XV, ст. 124-125). Але таке оправдання Леніна було лише пластирем на комуністичному пролетарську совість і невідрадного стану ні в чому не змінило. Тому проба здійснення соціалізму на основі натурального господарства в добу „воєнного кмунізму" довела до повної руїни народнього господарства, спроба розв'язання цієї проблеми на півкапіталістичній базі в добі НЕП'и поклала ніж на горло політичній системі.

Що стосується хліборобського сектора, то тут безрадісність большевиків була ще більша. Націоналізація землі, правда, зліквідувала поміщика, але на його місце прийшов дрібний, ще органічніше зв'язаний із власністю на землю — селянин (число селянських дворів 1916 р. — 18 мільйонів; в 1928 — 25,6 мільйонів; на Україні в 1905 р. — 2,7 мільйонів; в 1922 — 4.4 мільйони). На VIII Конгресі комуністичної партії в грудні 1920 р. Ленін так формулював засади аграрної большевицької політики: „Як довго живемо в дрібнобуржуазній країні, для капіталізму в Росії існує солідніша база, ніж для комунізму. Це треба пам'ятати. Кожен, хто уважно слідкує за життям на селі в порівнянні до життя у місті, знає, що ми коренів капіталізму не вирвали і фундаменту, основи нашого внутрішнього ворога не закопали. Цей ворог спирається на дрібне господарство і щоб його похоронити, тут існує лише один засіб — переведення господарства країни на нову технічну базу сучасної великої продукції. Таку базу становить тільки електрика. Комунізм — це советська влада плюс електрифікація цілої країни. Інакше край залишиться дрібнобуржуазним"²⁰). Наївність такого погляду Леніна, як і пізніше перекинення його віри з електрики на трактор, зайво пояснювати. Приклад — західне електрифіковане і механізоване, але не соціалізоване хліборобство. Тому вихідним пунктом для соціалізації хліборобства стало механічне застосування закону капіталу до закону землі, перещеплення методу індустріальної організації продукції на хліборобство. Звідси також ідея т. зв. зелених фабрик, що виринула вже з перших років революції (див. Звіт Народного Комісара Хліборобства на IX Всеросійському Конгресі в 1921 р.) ідея перетворення селянської класи на робітничу. Але пізніше її практичне застосування вия-

²⁰) S. N. Prokopowicz: Russlands Volkswirtschaft unter den Sovjets. 1944.

вило, що чим більше ця концепція була ортодоксальною з погляду большевицької доктрини, тим більші економічні неуспіхи супроводили її. Реалізація цієї концепції в суцільному розмірі настала щойно в добу першої п'ятилітки у формі колективізації.

Перший неуспих стався з радгоспами. Радгоспи, за советською доктриною це підприємства „послідовно-соціалістичного” типу. — Вони мали бути тим інструментом, що мав гарантувати здійснення соціалізму на аграрному секторі. Але неспіх прийшов дуже скоро. Радгоспи, як продуцент, підвели цілковито і ставку на них треба було закинути. Тепер основний тягар здійснення большевицької аграрної концепції треба було перенести на колгоспи, підприємства „непослідовно-соціалістичного” типу. Вже в своїй основній схемі вони відбігали від індустріяльних советських підприємств. Вони вважаються недержавними підприємствами і, хоч колгосп відповідає за виконання даного продукційного пляну, але ця ж таки держава відхиляє відповідальність за його рентабельність. Проте, й колгоспи в своїм першій виді не виправдували надій. Тому в другій п'ятилітці приходить чергова поступка. Визнається за селянином право посідання скромного числа худоби, узаконюється інститут т. зв. присадибних наділів. Советський режим розглядав це, як тимчасові поступки. Але і тут наслідки були непередбачені. Селянство взялося за пристрасну інтенсифікацію культури присадибних наділів, — площа яких мала від 0,15 до 1 гектара (на Україні — 0,45 га). Площа присадибних господарств по всьому СССР осягла 6.4 мільйона гектарів²¹. Господарська громадська площа земель колгоспного землекористування становила коротко перед війною 370 млн. га²². Цебто площа присадибних господарств становила 1.73% загальної колгоспної площі. Але за самою советською статистикою присадибні господарства селян в 1937 р. сягали 25.4% участі в тотальній продукції колгоспів. А коли взяти ще на увагу продукцію присадибних господарств, що їх мають також службовці, інженери, зоотехніки, які працюють в колгоспах (їх площа не перевищує 0.15 га), тоді ця участь підноситься до 27%.²³

Тут пропорція чисел говорить сама за себе, навіть коли припустимо, що присадибні господарства мають найкращу якість землі. Продуцент, який продукує 28% та має органічну силу вдержатися, підважує на аграрному секторі монопольну позицію дер-

²¹ Volin, A Survey... ст. 80.

²² Земельное Право, ст. 180.

²³ Соц. сел. хозяйство; Статист. зборник ст. 87, Москва 1939., N. Jasny — тамже ст. 55; Volin: A Survey... ст. 81.

жави, яку вона береже та яка є одною з основ існування її політично-соціальної системи. Так в практиці повстає економічний дуалізм у колгоспній економіці, наслідки якого відбиваються також і на інших ділянках господарського життя СРСР, а в самій колгоспній економіці приводять до конфліктів.

Тому в 1939 р. советська влада починає акцію проти присадибних господарств. Виходить закон, який обмежує розміри присадибних наділів (до 0.15-0.25 га), збільшує податок на приватну продукцію колгоспників. Війна не дозволяє точно перевести цей закон в життя, а інститут ланки стає інструментом в руках колгоспного селянства для ще дальшого розхитання колгоспної системи. Воєнна завірюха створює для селянства сприятливу ситуацію для цього. По обох сторонах фронту, підбив колгоспної системи, що набрав різних форм, досягнув незвичайно поважних розмірів та був дуже дошкульним як це з'ясоване вище. До того, колективна система виявила в час війни свою продукційну неспроможність ще більшою мірою. Зниження продукції на неокупованих теренах було приблизно в три рази більше, як в час першої світової війни.²⁴

Порівнюючи ситуацію на аграрному секторі із ситуацією на промисловому в СРСР, можна б дійти до таких висновків: робітник ніяк не квестіонує націоналізації індустрії як такої. Його обурення звертається лише проти невідповідної зарплати чи невідрадных умовин праці. Інакше з колгоспним селянином: він кладе акцент також на власність землі, тим самим стає проти ключової основи советської економіки, а через її пов'язаність з політичною системою — також і проти советської системи в цілості. (Вимовний факт: — чоловік советський аграрник з до-колективізаційної доби Ф. Чаянов дійшов до висновку, що оптимальною формою сільсько-господарського підприємства є господарство, власником якого є одна родина, див. його „Оптимальний розмір сіль.-госп. підприємства”, Москва, 3 вид., 1928”). Не без значення тут ще й такий момент: — відомо, яку роллю в тотальній системі грає пропаганда, або, як це класично формулював В. Липинський — сутєстія. Советський робітник по природі умов, у яких його заставили жити, часто вірить, що советська система гарантує йому життя негірше як робітникові несоветських країн. Але що до селянина большевицька пропаганда безсильна. Селянин на щоденному прикладі свого присадибного господарства бачить непродуктивність колгоспної системи та брехливість офіційних тверджень про її перевагу.

²⁴ N. Jasny — тамже ст. 68.

Постава селянства до колективної системи, зустріч з якою це селянство оплатило не в метафоричному значенні потоками поту, а то й крові та горами терпінь — негативна. Але цьому в opinіi інтелектуального світу не віддається належної уваги. В основі такого погляду лежить, мабуть, твердження, що терпіння людини — це не історичний фактор. Такий погляд слушний, якщо мовиться про випадкове та індивідуальне терпіння поодинокі людини. Але людське, соціальне терпіння було вирішальним фактором перебудови модерної суспільності і воно є вирішальним фактором історії також сьогодні, коли наслідком політичної злочинності цього терпіння так багато у світі.

Так після 30 років комуністичного режиму та 20 років колгоспної системи большевицька аграрна система не досягла стабільності; не досягла поставлених собі цілей. Сільське господарство не набрало характеру фабрики, колгоспник не трансформувався в робітника, він не погодився з націоналізацією землі, належне прохарчування населення не забезпечене, на всьому сільсько-господарському відтинку — перманентне напруження. І тут остаточні причини укрупнення колгоспів. Його ціллю мала б бути генеральна справа й обнова большевицької аграрної концепції. Його причини не так лежать у моментах економічних, у підвищенні продуктивності колгоспного господарства, бо по цій лінії тут майже нічого основного не реформується, а саме в площині соціальній. Укрупнення колгоспів являється походом проти селянства як соціальної верстви, точніше, мова тут про трансформацію селянства на ідентичну до робітництва класу, про можливе його найбільше уподібнення до робітника на фабриці. — Тому не випадково в „Правді” від 19 серпня 1950 р., в час, коли укрупнення було вже в повній ході, появляється велика стаття, яка відіграє давню тему про те, що комуністична доктрина висловлює потребу трансформації сільсько-господарської праці в тип індустріальної.

І тому в укрупненні колгоспів набирає ваги не так їх територіальне злиття, як замаскована ліквідація присадибних господарств у формі виведення їх на один масив поза оселю (навіть почали обговорювати ідею повної ліквідації присадибних господарств в недалекій будучині, див. „Советское Государство и Право”, 11., 1950, ст. 50-51), а потім будова агроміст.

Конечність розправи советської системи із присадибними господарствами зрозуміла з вищеподаних причин. Це залишок інституту приватної власності, правда, незвичайно деформованої, карловатих розмірів але гігантської потенційної експансивності,

що вводить в советську економіку дуалізм, підважує монопольну позицію советської держави на хліборобському секторі. Сталінові належать слова: „Малі підприємства витворюють капіталізм, буржуазію невідклично, щогодинно, щоденно, елементарно й у великих розмірах. Знищити кляси — значить знищити малого продуцента.²⁵

Будова агроміст мала б наблизити життєво-побутові умовини селянства до робітництва і так спричинитися до переродження їх питоменної ментальности. Тим укрупнення колгоспів переступало б межі колективізації. Колективізація мала в першу чергу за ціль принести зміни в господарсько-продукційній ділянці, — а укрупнення — також в соціально-побутовій. Але як колективізація та інші большевицькі аграрні проєкти минулого, так і укрупнення колгоспів, опинилося в сліпій вулиці. Ліквідувати присадибні господарства означає зректися з їх уділу в хліборобській продукції, яка досягає 28%. В процесі здійснення цього провокувалася б харчова криза подібна розмірами до кризи в початках колективізації. Все це загостило б конфлікт із селянством (тим разом вже не роз'єднаним на куркуля і не-куркуля) до розмірів, які трудно уявити. Одночасно виглядів на підвищення продукції після переведення укрупнення не видно, бо причини, які гальмують продуктивність колективного господарства, залишаються, а може і зростають. Будувати агроміста, в яких житлові умовини були б бодай такі невідрадні, як у радянських містах, все це вимагає таких великих засобів, яких тепер советська господарка не має. Знову ж укрупнення колгоспів без ліквідації присадибних господарств та будови агроміст — не має суттєвого значення з погляду большевицьких інтересів, воно не наближає до наміченої большевиками цілі. Покищо переведена адміністративна фаза укрупнення. Якщо б на цьому мало закінчитися, тоді мабуть вся реформа згодом розвіялася б, а з цим і згадки про неї.

В. Липинський, клясифікуючи ще в 20-х рр. большевицьку систему як охлократичну, поставив твердження, що могилою таких систем є невмілість налагодити продукцію та що все, на що вона спроможна — це кування меча.

Це „манетекель” немилосердно написане над цілою советською системою, як немилосердна є вона сама. І голословні запевнення на сторінках нового комуністичного євангелія „Історії Комуністичної Партії” лише унагляднюють це твердження. А там читаємо: „В минувшині революції гинули тому, що, хоч вони приносили на-

²⁵ Die Probleme des Leninismus — 11. Ст. 102.

родам свободу, вони не були спроможні забезпечити їх виразним покращанням матеріяльних та культурних умовин. І в цьому була їх основна слабкість. Наша революція відрізняється від всіх інших революцій тим, що вона дала народові не лише свободу від царату, капіталізму, але також основне покращання його матеріяльних та культурних умовин (історія ВКП(б), 1946 р., ст. 326).

А тим часом факти життя промовляють на користь наведеного погляду Липинського. Життєвий рівень населення в Союзі Союзі за тридцять років не відійшов від краю безодні, знов у „кованні меча” досягнуто дійсно досконалости. А згадуваний уже нами економіст А. Вебер²⁶ до питання мирної і воєнної продукції стверджує таке: „У воєнній господарці мова про те, щоб точно означені кінцеві продукти виготовити за всяких умов, можливо найшвидше, навіть коли це пожирає субстанцію. У мирній господарці субстанція повинна і мусить бути збережена. Не можна продемонструвати життєздатности якоїсь економічної системи для мирного господарства навіть найбільше досконалими осягами у воєнно-господарській ділянці”. Або, парафразуючи потішне гасло Герінга „масло чи гармати”, треба відповісти, що не можна провести знаку рівности поміж продукцією масла і гармат. Тут лежить смертоносна недуга советської господарської, а з нею і політично-соціальної системи.

Нью-Йорк
квітень-листопад 1951.

²⁶ А. Weber: Der Misserfolg ст. 23.

ЦІНА \$0.75

UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES in U. S., Inc.
11½ W 26th Street — NEW YORK 1, N. Y.